

Nu, voor later

Een onderzoek naar de zingevende betekenis van generativiteit

Ralph van Leest

Ralphvanleest@hotmail.com

00020011

Universiteit voor Humanistiek

Afstudeeronderzoek

Begeleider: Jan Hein Mooren

Meelezer: Christa Anbeek

Utrecht: augsutus 2012

Voorwoord

Deze afstudeerscriptie vormt het einde van een decennium¹ van studie op de Universiteit voor Humanistiek. Hierbij opgeteld de 5 jaar die ik nodig had om mijn vorige studie levensmiddelentechnologie af te ronden, maakt dat er een einde komt aan 15 jaar studeren.

Door de lange periode dat ik met het studeren bezig was, werd mij door anderen veelvuldig gezegd, dat ik het studeren wel heel leuk en interessant moest vinden. Dat was het zeker, al is het niet altijd even gemakkelijk geweest. Als vanzelfsprekend bij een studie aan de Universiteit voor Humanistiek, heb ik me meer dan eens afgevraagd wat nu eigenlijk de zin van het schrijven van een scriptie is, of wat voor mij de zin van het studeren is.

Nu ik aan het einde ben gekomen van de studie en het scriptieproces, kan ik deze vraag positief voor mijzelf beantwoorden. De studietijd, de inhoud van de studie en de inhoud van de scriptie hebben voor mij een zeer waardevolle betekenis gehad.

Bij deze wil ik een aantal mensen bedanken die mij hebben ondersteund tijdens het schrijven van dit onderzoek. Ten eerste mijn begeleider Jan Hein Mooren, voor zijn intensieve en goede begeleiding en waar ik zowat op ieder moment terecht kon om mijn vorderingen te bespreken. Maar die ook tijdens de eerdere jaren van mijn studie een belangrijke rol speelde. Christa Anbeek als meelezer. Veel vrienden en vriendinnen, die ik kon bellen en waar ik terecht kon, wanneer ik er doorheen zat en het even niet meer zag zitten. Mijn moeder die altijd in mij blijft geloven. Mijn vader, die er ondanks zijn ziekte altijd voor mij was en waar ik nu na zijn overlijden nog steeds steun van ondervind. Mijn zusje die dit onderzoek nog even na wilde lopen. En als laatste, verschillende medewerkers van de Universiteit voor Humanistiek, die mij de mogelijkheid hebben gegeven een decennium lang aan de Universiteit voor Humanistiek te studeren.

Ralph van Leest

Utrecht: augustus 2012

¹ Het kunnen ook 11 jaar geweest zijn

Inhoud

Voorwoord	2
Inleiding	5
Probleemstelling	7
Doelstelling	7
Vraagstelling	7
Relevantie	8
Opbouw	9
Hoofdstuk 1: Generativiteit	10
1.1 Erik Erikson en generativiteit	10
1.2 Waarom generativiteit?	12
1.3 Vormen van generativiteit	17
1.4 Wanneer generativiteit?	21
Hoofdstuk 2: Generativiteit en humanisme	23
2.1 Zingeving, bronnen van zin en humanisme	23
2.1.1 Zingeving	23
2.1.2 Bronnen van zin	25
2.1.3 Humanisme	26
2.2 Generativiteit als bron van zin	27
2.2.1 Generativiteit en creativiteit	28
2.2.2 Generativiteit en gemeenschap	30
2.2.3 Generativiteit en ervaring	30
2.2.4 Generativiteit en zingevingskaders	31
2.3 Zonder generativiteit	34
2.3.1 Niet kunnen	35
2.3.2 Niet willen	35
2.3.3 Andere aspecten	37

Hoofdstuk 3.....	38
3.1 Generatieve interesse	39
3.2 Alternatieve vormen van generativiteit.....	41
3.2.1 Substituutkinderen	41
3.2.2 Iets maken; zorgen voor een object	43
3.2.3 Doorgeven van vaardigheden; beroep; samenleving en organisatie.....	43
3.2.4 Mentorschap.....	45
Hoofdstuk 4: Discussie/conclusie	48
4.1 Samenvatting.....	48
4.2 Discussie	51
Literatuur.....	56

Inleiding

Zo'n anderhalf jaar geleden, had ik een afspraak met mijn scriptiebegeleider Jan Hein Mooren om mijn vorderingen te bespreken van mijn scriptie. Ik was al ongeveer driekwart jaar bezig met een ander onderwerp, wat maar niet wilde vlotten. Tijdens de afspraak vroeg Jan Hein me op een zeker moment waar ik me echt voor interesseerde. Wat verward, door de vraag, antwoordde ik hem dat ik dit onderwerp² gekozen had, dat ik er al driekwart jaar mee bezig was en dat ik hierover wilde schrijven. De vraag werd dus opnieuw gesteld.

Ik vertelde hem toen over mijn angst oud en eenzaam te zijn. Alleen te zijn op een latere leeftijd en geen kinderen te hebben. Ik vertelde hem ook dat ik hier niet over wilde schrijven, omdat dit misschien te dichtbij zou komen, wat me zou kunnen hinderen bij het schrijven. Met dit in mijn achterhoofd ben ik gaan brainstormen met Jan Hein en is de keuze gevallen op generativiteit.

Wanneer je aan een aantal willekeurige mensen de vraag stelt wat generativiteit is, zullen velen het antwoord niet weten. Sommigen zullen iets zeggen over verschillende generaties. Wanneer er gezegd wordt dat generativiteit een zorg is voor de volgende generatie, zullen veel mensen een verband leggen met het krijgen en opvoeden van kinderen. Een enkeling zal het schrijven van een boek of het schilderen van een schilderij noemen als zorg voor de volgende generatie. Het begrip generativiteit is dus vrij onbekend, terwijl het wel in vrijwel ieders leven aanwezig is.

Erikson is de eerste persoon die binnen de psychoanalyse het begrip generativiteit aan de orde stelt: *'Generativiteit nu is de zorg voor het vormen en leiden van de volgende generatie'*³

Wanneer Erikson schrijft over de zorg voor de volgende generatie, heeft Erikson het in het bijzonder over de zorg voor het eigen nageslacht. Andere vormen zoals creativiteit en productiviteit kunnen deze *'zorg voor de volgende generatie'* volgens Erikson niet vervangen.⁴ Wanneer bij een persoon om de een of andere reden de generatieve behoefte niet vervuld kan worden, treedt er volgens Erikson een stagnatie op in de ontwikkeling van de mens.

² In de eerste instantie wilde ik onderzoek doen naar de invloed van leeftijd van de geestelijk verzorger op het geestelijk raadswerk. Dit onderwerp heb ik dus laten vallen en ik heb gekozen voor generativiteit als onderwerp.

³ Erikson, E. (1971). blz. 147

⁴ Idem.

Dit is een korte en vooral summier beschrijving van wat Erikson verstaat onder het begrip generativiteit. Wat mij daarbij vooral raakte was de nadruk die Erikson legt op de zorg voor het eigen nageslacht. Ik vroeg me dan ook af hoe mensen zonder kinderen gestalte geven aan hun generatieve behoefte.

Een onderzoek van Rubinstein, R. et al⁵ gaf hier wat meer duidelijkheid in. Rubinstein leidde een onderzoek naar generativiteit bij 161 oudere vrouwen (waarvan 109 kinderloos). Uit dit onderzoek bleek dat het voor kinderloze vrouwen complex was om oplossingen te vinden voor problemen die zij ervoeren wat betreft hun 'legacy'.⁶ Het merendeel van de vrouwen vertoonde wel een zekere generatieve behoefte, vaak gepaard gaande met een gevoel van sociale verantwoordelijkheid naar de maatschappij. Zij gaven hieraan gehoor door te zorgen voor kinderen van anderen (familie, pleegkinderen, geadopteerde kinderen) en/of door het uitoefenen van een beroep in de zorg- of dienstverlenende sector.⁷ Dit onderzoek was specifiek gericht op vrouwen. Literatuur over mannen en generativiteit is zeer schaars. Dit betekende de start van mijn onderzoek.

Of het nu de vader is die iets aan zijn kinderen achterlaat, de leraar die zijn kennis doorgeeft, de schrijver die boeken achterlaat of de zwerver die een bijdrage levert aan de verspreiding van de daklozenkrant. Vanaf mijn eerste kennismaking met het begrip generativiteit, ging dit verschijnsel voor mij leven. Ik zag het om mij heen, bij een buurtbewoner die geen kinderen heeft en die een soort zorg biedt aan het hofje waar ik op dit moment woon; in het liedje 'Testament' van Boudewijn de Groot; bij vrienden die net vader of moeder waren geworden en die ik sprak over mijn scriptieonderwerp; in romans die ik las en bij mijn vader die tijdens zijn ziektebed mij nog wat mee wilde geven.

Ik wilde weten hoe het zit met manifestaties van generativiteit bij kinderloze mannen en wilde dit empirisch onderzoeken. In de beginfase van het onderzoek stuitte ik op allerlei vragen omtrent het begrip generativiteit: Waar komt generativiteit vandaan? Waarom zijn mensen generatief? Voelt iedereen de behoefte om generatief te zijn? Is generativiteit te verbinden met zingeving en zo ja, hoe dan? Is generativiteit een thema in de humanistiek? Wat gebeurt er wanneer iemand om de een of andere reden zijn generatieve behoefte niet kan vervullen? Vooral

⁵ Rubinstein, R; Alexander, B B; Goodman, M; and Luborsky, M (1991).

⁶ Idem.

⁷ Idem.

de verbinding tussen generativiteit en zingeving is nauwelijks gelegd. Na enige tijd heb ik dan ook de keuze gemaakt het thema generativiteit te verkennen en uit te diepen door middel van literatuuronderzoek. Ik ben o.a. op zoek gegaan naar alternatieve manifestaties van generativiteit voor kinderloze mannen. De oorspronkelijke onderzoeksvraag heb ik gehandhaafd.

Probleemstelling

Doelstelling

Dit onderzoek heeft tot doel om het verschijnsel generativiteit te onderzoeken met het oog op de zingevende betekenis voor mensen.

Vraagstelling

Welke manifestaties van generativiteit zien we bij oudere kinderloze mannen?

De beantwoording van deze vraag ging via de beantwoording van de volgende deelvragen:

1. *Hoe heeft het concept van generativiteit zich na Erikson ontwikkeld? En hoe ziet het debat over generativiteit eruit?*
2. *Wat gebeurt er als de mannen de mid-life fase niet goed doorlopen/ generativiteitsfase niet goed doorlopen?*
3. *Is er een verband tussen zingeving en generativiteit?*
4. *Is er verschil in mate van generativiteit bij leeftijd?*
5. *Wanneer worden mannen zichzelf bewust van hun generativiteit?*
6. *Op welke leefgebieden proberen mannen invulling te geven aan hun generativiteit?*
7. *Op welke manier spelen de thema's biologie, egoïsme, communion & agency, narcisme, en onsterfelijkheid een rol in het generativiteitsdebat? (de genoemde thema's kunnen apart geformuleerd worden in deelvragen)*

Hierbij horen de volgende opmerkingen:

- a. Het onderzoek zal gedaan worden door middel van een literatuuronderzoek.
- b. De doelgroep kinderloze mannen is qua onderzoek achtergebleven bij onderzoeken naar kinderloze vrouwen.⁸
- c. Omdat het onderzoek toegespitst is op kinderloze mannen, komt het begrip vaderschap geregeld terug in het onderzoek. Het vaderschap is niet hetzelfde als generativiteit. Het vaderschap kan volgens John Kotre wel een vorm van generativiteit zijn.⁹
- d. Het onderzoek is niet opgezet om een vergelijking met vrouwen te trekken.

Relevantie

1. De missie van de universiteit voor Humanistiek, zoals omschreven in het vernieuwde onderzoeksprogramma UvH 2010 t/m 2014 is om met wetenschappelijk onderzoek en onderwijs vanuit een humanistische visie bij te dragen aan een humane samenleving en een zinvol bestaan voor ieder mens. De *humanistische relevantie* is gelegen in het feit dat het verschijnsel generativiteit de gehele bevolking treft en is alleen in die zin al relevant. Daarnaast is de zorg voor de volgende generatie inherent verbonden met het voortbestaan van humanistische waarden als vrijheid, zelfbeschikking, gerechtigheid, solidariteit en waardering voor de menselijke waardigheid. En niet alleen met het voortbestaan, generativiteit kan immers een bron van zin zijn. De herkenning en doordenking van het begrip generativiteit kan leiden tot een meer zinvol en menswaardig bestaan.

De *wetenschappelijke relevantie* van dit onderzoek is dat er een belangrijk thema uit de ontwikkelingspsychologie, generativiteit, verbonden wordt met zingeving. Dat doe ik op een manier die nog niet eerder gedaan is. Daarnaast onderzoek ik de populatie mannen zonder kinderen, welke nog nauwelijks op deze manier onderzocht is.

Dit onderzoek is *maatschappelijk relevant* omdat het meer inzicht geeft in het verschijnsel generativiteit, een verschijnsel dat de hele bevolking treft. Het biedt inzicht in de pathologie die te wijten is aan een gebrek in het vervullen van de generatieve behoefte. Tevens biedt het

⁸ Dykstra, P. & R. Keizer (2009); Cooney, T.M. & T. Rothrauff, (2008).

⁹ Kotre, J. (1984).

onderzoek alternatieve mogelijkheden van manifestaties van generativiteit voor kinderloze mannen.

Mijn *persoonlijke relevantie* is dat het onderzoek mij de mogelijkheid heeft gegeven, mijn positie betreffende generativiteit te onderzoeken en uit te diepen. Daarnaast heeft het onderzoek mij een nieuwe, verfrissende kijk opgeleverd met betrekking tot mijn levensbeschouwing en dat wat voor mij zinvol is.

Opbouw

Hoofdstuk 1 van deze scriptie bespreekt het begrip generativiteit. Dit hoofdstuk begint met dat wat Erikson over het begrip generativiteit zegt. Daarna volgen verschillende andere auteurs die een bijdrage aan de totstandkoming van het begrip generativiteit hebben geleverd. Aan de orde komt wat generativiteit is, waar het vandaan komt, wanneer men zijn of haar generatieve behoefte vervuld en welke vormen van generativiteit er zijn.

Hoofdstuk 2 bespreekt om te beginnen het thema zingeving. Dan volgt er aan de hand van o.a. Erich Fromm een verband tussen generativiteit en zingeving. Tevens wordt er gekeken naar wat er gebeurt wanneer iemand om de een of andere reden niet in staat is zijn of haar generatieve behoefte te vervullen.

Het derde hoofdstuk beantwoordt de vraag, die de bron was voor deze scriptie. Deze vraag luidt: “*Welke manifestaties van generativiteit komen we tegen bij oudere kinderloze mannen?*”

In het laatste hoofdstuk volgt er een samenvatting en een discussie.

Hoofdstuk 1: Generativiteit

Zoals in de inleiding al aangeduid, is het begrip generativiteit een vrij onbekend begrip. In dit hoofdstuk wordt dit begrip dan ook uitgelegd. Verschillende auteurs passeren de revue.

Beginnend met Erik Erikson, de grondlegger van het begrip en daarna anderen, welke allen een bijdrage hebben geleverd aan dit begrip.

1.1 Erik Erikson en generativiteit

Erik Erikson (1902-1994) was een psycholoog die zich richtte op de psychoanalyse, beïnvloed door o.a. Anna Freud. Erikson behoort tot de groep neofreudianen, welke ook de egopsychologen werden genoemd, omdat zij de functie van het ego centraal stellen. Het ego zorgt er volgens hen voortdurend voor dat de eisen die het superego stelt, de mogelijkheden die de realiteit biedt en de innerlijke behoeften en gevoelens op elkaar worden afgestemd.

Erikson is de eerste persoon die binnen de psychoanalyse het begrip generativiteit aan de orde stelt. Generativiteit is volgens Erikson een fase van de ontwikkeling van de identiteit van het individu. Erikson onderscheidt deze ontwikkeling in acht opeenvolgende levensfasen.¹⁰:

1. oraal-sensorisch stadium: *fundamenteel vertrouwen* versus *fundamenteel wantrouwen* 0-1 jaar
2. anaal - urethaal - musculair systeem (loslaten en vasthouden): *autonomie* versus *twijfel en schaamte* 1-3 jaar
3. Locomotorisch stadium: *initiatief* versus *schuld* 3-6 jaar
4. Schooljaren (latentie): *vlijt* versus *minderwaardigheid* 6-12 jaar
5. Adolescentie (seksualiteit): *identiteit* versus *rolverwarring* 12-20 jaar
6. Vroege volwassenheid: *intimiteit* versus *isolatie* begin twintig tot begin dertig
7. Middenvolwassenheid: *generativiteit* versus *stagnatie* begin dertig tot midden veertig
8. Late volwassenheid: *integriteit* versus *wanhoop* vanaf midden veertig tot begin zestig

¹⁰ Erikson, E. (1971). (Schema afkomstig van Wikipedia)

Volgens Erikson wordt elke bovenstaande levensfase gekenmerkt door een specifieke crisis. Deze crisis is een voorwaarde voor persoonsontwikkeling. Deze crisis biedt mogelijkheden en zorgt ervoor dat het individu zich kan ontwikkelen. Wanneer deze mogelijkheden niet benut worden, kan dit zich uiten in een psychisch probleem. In bovenstaande acht levensfasen wordt dit psychisch probleem als tegenstelling van de positieve ontwikkeling geformuleerd. Wanneer alles tijdens bijvoorbeeld de adolescentie normaal verloopt dan ontwikkelt zich er een identiteit, wanneer dit niet het geval is dan ontstaat er rolverwarring¹¹. Erikson concentreert zich in zijn werk op de jeugd en adolescentie. In mindere mate beschrijft hij ook de ontwikkeling van de identiteit en mens in de vroegere en latere jaren omdat dit allemaal met elkaar verbonden is. De levensfase van begin 30 tot midden 40 noemt Erikson middenvolwassenheid. Deze fase wordt gekenmerkt door generativiteit versus stagnatie. Wanneer het individu zich in dat stadium positief ontwikkeld uit zich dit in, zoals Erikson dat noemt, generativiteit. Er ontwikkeld zich volgens Erikson een wens om een soort erfenis achter te laten en invloed te hebben op de jongere generatie. Mensen krijgen behoefte aan erkenning en de wens de volgende generatie te begeleiden. Wanneer mensen het gevoel hebben dat ze niets voor de volgende generatie hebben gedaan, niets kunnen doen, of niets willen doen, dan ontwikkelen ze een gevoel van stagnatie.

Over generativiteit zegt Erikson: ‘*Generativiteit nu is primair de zorg voor het vormen en leiden van de volgende generatie*’¹².

Met de zorg bedoelt Erikson voornamelijk de zorg voor een nageslacht. Het opvoeden van een nageslacht is de meest voorkomende manier om de generatieve behoefte te vervullen. Andere manieren zoals produktiviteit en creativiteit kunnen deze volgens Erikson niet vervangen¹³. Het menselijke contact is hierbij van belang, Erikson zegt hierover: *Dankzij de psychoanalyse is men zich gaan realiseren dat het vermogen zichzelf te verliezen in de lichaam-geest-ontmoeting met de ander, leidt tot een geleidelijke uitbreiding de ego-belangen en tot een libidinale ‘investering’ in wat op deze wijze werd gewekt. Generativiteit is dus een essentieel stadium, zowel psychoseksueel als psychosociaal. Waar deze verrijking uitblijft, vindt een regressie plaats naar*

¹¹ Idem. blz. 135.

¹² Idem. blz. 147.

¹³ Idem.

bezeten behoefte aan pseudo-intimiteit, vaak met doordringend gevoel van individuele stagnatie en persoonlijke verarming”¹⁴

Dit betekent niet dat iedereen die nageslacht heeft automatisch generatief is. Het kan zijn dat mensen wel kinderen hebben, maar om de een of andere reden niet in staat zijn om generatief te zijn. Dit kan voortkomen uit hun eigen jeugd. *“Sommige ouders lijken te lijden onder een vertraagde ontwikkeling van het vermogen tot werkelijke liefde en zorgzaamheid. De redenen hiervoor liggen vaak in ervaringen uit hun eerste kinderjaren (...)”¹⁵*. Een andere reden om niet generatief te zijn is een gebrek in ‘geloof in de mensheid’. Essentieel om te kunnen praten over generativiteit is dat men moet kunnen spreken over een zeker 'geloof in de mensheid'. Zonder een dergelijk geloof is het individu immers nauwelijks gemotiveerd om iets voor de volgende generatie te doen. De nadruk die Erikson in zijn werk legt op de zorg voor het nageslacht als invulling van de generatieve behoefte, zorgt later bij andere auteurs voor kritische noten¹⁶.

In dat wat Erikson schrijft over generativiteit blijven verschillende vragen onbeantwoord. Waarom zijn mensen bijvoorbeeld generatief? Wat zijn motieven om generatief te zijn? Is iedereen in dezelfde mate generatief? Wie of wat is de volgende generatie? Hoe komt men tot zijn of haar generativiteit? Hoe denkt men deze generativiteit in te vullen? Hoe zit het met mensen die geen nageslacht hebben? Wat gebeurt er wanneer iemand niet in staat is de generatieve behoefte te vervullen? Etc. Andere auteurs zoals Daniel Levinson¹⁷, John Kotre¹⁸ Robert Rubinstein¹⁹ en Dan P. McAdams²⁰ geven hier (gedeeltelijk) antwoord op

1.2 Waarom generativiteit?

Is er een reden waarom mensen zorg willen dragen voor de volgende generatie? Rubinstein et al.²¹ en McAdams zijn twee auteurs die hier een antwoord op geven. Rubinstein et al. zegt dat generativiteit een reactie is op de eigen eindigheid. Hij geeft een verklaring waar deze reactie volgens hem vandaan komt. McAdams noemt generativiteit én een uiting van de ontkenning van

¹⁴ Erikson, E. (1963) blz. 256.

¹⁵ Idem.

¹⁶ Kotre, J. (1984); Rubinstein R. (1991); Levinson, D. (1978).

¹⁷ Levinson, D. (1978).

¹⁸ Kotre J. (1984).

¹⁹ Rubinstein (1994)

²⁰ McAdams (1993).

²¹ Alexander, B.B. & R. Rubinstein & M. Goodman & M. Luborsky, (1991).

de sterfelijkheid, dit doet hij door te verwijzen naar Ernest Becker en Robert Jay Lifton én daarnaast is generativiteit een drang om te zorgen voor de volgende generatie, dit verklaart McAdams aan de hand van een theorie van David Bakan.

Robert Rubinstein et al. ziet generativiteit als een reactie op de eigen eindigheid en verbindt deze reactie met de Westerse (individualistische) cultuur²². Hij ziet een verband tussen de toename van het individualisme en de omgang met de dood. Het individualisme heeft namelijk invloed op de manier waarop er met het zelf, met de ander en met de dood wordt omgegaan. Het idee van het individu in het Westen is dat wanneer hij of zij sterft, het individu zelf en daaropvolgend alles, ophoudt met bestaan. Er zijn culturen waar de individuele mens meer deel uitmaakt van een gemeenschap en waar daaropvolgend het individu minder belangrijk is dan de gemeenschap waarin men leeft. Sterven heeft voor het individu, gezien vanuit het voortbestaan van de gemeenschap dan een andere waarde. In een meer individualistische samenleving is het individu het belangrijkste voor hetzelfde individu. Volgens de auteurs is generativiteit juist in de Westerse samenleving een manier om een oplossing te vinden voor het einde van het individu. Net als McAdams verwijst Rubinstein naar Ernest Becker: *“Within this context generativity is the attempt to construct a more or less permanent emblem of the self that outlives death”*²³

McAdams bespreekt de ontkenning van de eigen eindigheid als oorzaak van generativiteit een stuk uitgebreider. McAdams is een psycholoog gespecialiseerd in de narrativiteit en zegt dat de identiteit van het individu niet vaststaat, maar dat deze wordt gecreëerd door persoonlijke mythes en verhalen.

Volgens McAdams kan de mens niet met een definitief einde omgaan. In elk verhaal wat men immers vertelt, over zichzelf of een ander, betekent een einde een nieuw begin. Wanneer iemand bijvoorbeeld vertelt ontslagen te worden, betekent dit een zoektocht naar een nieuwe baan. Een sprookje wat aan jonge kinderen verteld wordt, is vaak een verhaal wat eindigt met een nieuw leven wat lang en vol geluk is. Volgens McAdams ziet de mens dat ook voor zijn eigen verhaal. Waar het verhaal van de mens stopt zal er een nieuw begin zijn, dat tevens in dit verhaal van de mens opgenomen is. McAdams concludeert daarin dat de mens eigenlijk op zoek is naar een

²² Idem.

²³ Idem.

stukje onsterfelijkheid “*As hopelessly narcissistic as it may seem, we are all looking, in one way or another, for immortality*”²⁴

McAdams verwijst hierbij (net als Rubinstein) naar o.a. Ernest Becker ‘denial of death’ (1973), en Robert Jay Lifton ‘The broken connection’. Beide heren reppen niet over het woord generativiteit, maar schrijven wel over het ‘trotseren van de dood’. Dit ‘trotseren van de dood’ neemt McAdams mee in zijn definitie en verklaring van het begrip generativiteit.

Ernest Becker (1924-1974) een cultureel antropoloog, die zijn werk baseert op werk van Sigmund Freud en Soren Kierkegaard, schrijft over het immortality project. Hierin komt het erop neer dat de mens weet dat hij sterfelijk is. Dit zorgt voor kwetsbaarheid, wat gevolgd wordt door angst. Volgens Becker probeert de mens door middel van allerlei strategieën te ontsnappen aan het besef van sterfelijkheid en kwetsbaarheid, want alleen dan kan de mens leven. Doet hij dit niet dan wordt de mens volgens Becker gek. Becker verwerkt dit in de titel van zijn boek: ‘*Denial of death*’

Deze strategieën worden gekenmerkt door de drang van de mens ergens bij te gaan horen waarvan hij of zij het idee heeft dat dit er voor altijd is. Becker noemt het de creatie van iets heroïsch, wat in de ogen van het individu eeuwig blijft bestaan of voortleeft wanneer het individu zelf er niet meer is. Volgens Becker is niet alleen de creatie van iets heroïsch hierbij van belang, maar hoort hier ook het loslaten of weggeven van dat wat gecreëerd wordt bij.

Robert Jay Lifton werkt dit verder uit en specificeert dit in vijf strategieën²⁵:

- De biologische strategie (kinderen krijgen en de familielijn in stand houden)
- Cultural immortality (Kunst, wetenschap en de invloed die we hebben op onze omgeving)
- Religious (deel uitmaken van een religieuze gemeenschap, of geloof in het hiernamaals)
- Het vereren van de natuurlijke orde om haar eindeloosheid in tijd en ruimte
- Persoonlijke mystiek (individuele ervaringen van enorme waarde en oneindigheid, deze laatste strategie kan de andere overlappen)

McAdams schrijft over bovenstaande: ‘*Psychological research suggests that our concerns about “how much time is left” increase steadily through the middle years of adulthood. As a response to this increasing concern, we are challenged in middle adulthood to fashion what I call a*

²⁴ McAdams, D. (1993) blz. 224.

²⁵ Ik heb de interpretatie van McAdams gebruikt. McAdams, D. (1993) blz 226.

*generativity script. The generativity script is an adult's plan for what he or she hopes to do in the future to leave a heroic gift for the next generation*²⁶. Volgens McAdams volgt uit het besef van eindigheid dus generativiteit.

Dat generativiteit dus een manier is om een soort van onsterfelijkheid te creëren en daarnaast ook een zorg voor de volgende generatie, verklaart McAdams aan de hand van de twee verschillende motivationele disposities van de menselijke psyche die ontwikkeld zijn door David Bakan.

Bakan introduceerde een onderscheid dat in de psychologische literatuur bekend is geworden onder de naam agency en communion. Bakan: "*agency and communion are the two fundamental modalities in the existence of living forms,*" *organizing a great variety of human wants, needs, desires, and goals*²⁷." Agency is gericht op het zelf, op het streven om

onafhankelijk van anderen te zijn, om zelf de controle te hebben over de omgeving, het zelf uitbreiden. Het doel is macht te verkrijgen, iemand te worden om rekening mee te houden.

Communion is daarentegen gericht op het loslaten van de eigen individualiteit door samen te vloeien met anderen. Ergens aan meedoen dat groter is dan het zelf en warme, intense en intieme relaties die lang duren aangaan met anderen. Ze zouden gezien kunnen worden als twee drijfveren van de menselijke psyche. Simpel gezegd is een persoon die agency gericht is, gericht op zichzelf en een persoon die communion gericht is, is gericht op de ander. Het is echter niet zo dat een persoon alleen maar gedreven wordt vanuit agency of alleen maar vanuit communion.

Zowel agency als communion zijn beide in elk mens aanwezig, maar wel in wisselende samenstelling. McAdams presenteert in zijn boek *the stories we live by* vanuit deze motivaties verschillende menselijke karakters, zoals 'de verzorger' die meer gedreven wordt vanuit communion en 'de krijger' die meer gedreven wordt vanuit agency²⁸ etc.

Door deze motivationele disposities in verband te brengen met theorie van Becker en Lifton laat McAdams zien waar generativiteit volgens hem uit voortkomt. Generativiteit heeft namelijk beide disposities in zich. Generativiteit wordt opgewekt vanuit een angst voor het einde, een angst voor de dood en een drang voort te leven. De creatie van iets heroïsch is hier dan een logisch vervolg van. En volgens McAdams verklaarbaar vanuit Agency. Men wil zelf controle houden, het zelf is belangrijk, men wil het zelf ook na de dood voort laten leven, immers het zelf

²⁶ McAdams, D. (1993) blz.228.

²⁷ Bakan, D. (1966).

²⁸ McAdams, D. (1993) blz. 133.

wil oneindig zijn. De creatie is echter pas volledig, wanneer er ook weggeven of losgelaten wordt. Dit loslaten is juist een kenmerk van de ander motivationele dispositie, namelijk communion. Op deze manier komen beide disposities terug in het generativiteitsproces. In het kort gezegd kan generativiteit opgewekt worden door de drang naar onsterfelijkheid en kan generativiteit afgemaakt worden door het weggeven en loslaten. Men creëert bijvoorbeeld een kind naar zijn evenbeeld, omdat men wil dat hij- of zijzelf voortleeft, maar dit kind moet dan wel losgelaten worden om als het voor de volgende generatie is. Wordt het immers niet losgelaten, dan blijft het onderdeel van de schepper of maker. Overigens is het voor McAdams natuurlijk ook belangrijk dat dit opgenomen wordt in het generatieve script, wat onderdeel is van het narratief van de mens.

Hoe het generatieve script vorm krijgt verwoordt McAdams in een zeven facetig dynamisch patroon²⁹, waar hij zeven facetten beschrijft, die elkaar niet per definitie opvolgen of oorzaak en gevolg zijn, maar ieder apart of in combinatie van, bij het individu voor kunnen komen. Deze facetten zijn: *desire*. Hier wordt het individu zich bijvoorbeeld bewust van het feit dat zijn leven eindig is en ontwikkelt zich er een wens iets achter te laten of te betekenen in deze wereld of de volgende. *Demand*, hier is het individu wat ouder, en wordt het individu geconfronteerd met een omgeving, welke als het ware vraagt om generatief te zijn. Van bijvoorbeeld een jong stel van begin 30, samenwonend, allebei een baan, maar geen kinderen, wordt vaak door de omgeving, ouders, familie verwacht dat zij kinderen zullen nemen. *Concern* komt voort uit de vorige twee facetten. Door de wens bijvoorbeeld iets te willen betekenen en de vraag van de omgeving ontstaat er een bewustzijn/zorg voor het welzijn van de volgende generatie. *Belief* is het geloof in de mensheid. Dit geloof is vergelijkbaar met het geloof in de mensheid die we eerder bij Erikson hebben gezien (paragraaf 1.1). Dit is dus essentieel om generatief te zijn. Er dient een motivatie te zijn, waarom men zorg wil dragen voor volgende generatie. *Commitment* is al wat praktischer. Hier worden er door het individu keuzes gemaakt, doelen gesteld of plannen gemaakt om op een bepaalde manier generatief te zijn/worden. Het plan om te gaan schilderen, het plan om een vrouw of man te zoeken om kinderen te verwekken etc. De zesde bron is *Action*. Er wordt iets gecreëerd, bijvoorbeeld een kind op de wereld gezet of een vaardigheid of iets dergelijks doorgegeven. Het loslaten en weggeven, waar hierboven naar verwezen wordt hoort ook bij deze bron. Als laatste noemt McAdams *narration*. Ondanks dat de facetten geen stappen zijn, is deze

²⁹ Idem. blz. 230.

bron wel de laatste in de rij. Hier geeft het individu immers betekenis aan datgene wat hij gedaan heeft met betrekking tot generativiteit. Hij neemt datgene op, of voegt het toe aan zijn levensverhaal en ervaart dat, wanneer, hij er zelf niet meer is dat dit wel blijft bestaan. McAdams noemt inner *desire* en cultural *demand* de belangrijkste facetten die nodig zijn voor de mens om generatief te worden. Voor een volledig begrip van de behoefte aan generativiteit moeten echter wel alle facetten bij het individu doorleefd worden.

1.3 Vormen van generativiteit

In de eerste paragraaf wordt al verwezen naar Erikson die behalve de zorg voor een nageslacht als invulling van de generatieve behoefte, ook *produktiviteit en creativiteit* noemt. Maar deze beide kunnen de zorg voor het nageslacht als generatieve invulling niet vervangen.³⁰ Erikson heeft dit geschreven in de jaren '50. In de jaren daarna treden er maatschappelijke veranderingen op. De maatschappij wordt meer individualistisch, wat zorgt voor een gedragsverandering van de ene generatie ten opzichte van de daaropvolgende generatie. Er komen geboortebepurende maatregelen en deze worden algemeen geaccepteerd. Men neemt niet meer zomaar kinderen, men wil eerst voor zichzelf zorgen en zichzelf ontwikkelen. Deze ontwikkeling lijkt de theorie van Erikson onderuit te halen, omdat de zorg voor het nageslacht, hierdoor een andere plaats krijgt. En zegt juist Erikson niet dat juist deze zorg generativiteit is en dat generativiteit een bepaald levensstadium behelst?

John Kotre noemt al deze ontwikkelingen, maar vindt niet dat het de theorie van Erikson onderuit haalt, omdat generativiteit veel meer is dan het krijgen en verzorgen van kinderen.

Kotre: "*Erikson was speaking of physical procreation, but he meant more, much more: Productivity, creativity, caring for one's sector of the world.*"³¹

Kotre 'gelooft' dus nog in de theorie over generativiteit van Erik Erikson. Echter wordt er volgens Kotre (overigens ook volgens andere auteurs³²) juist door bovenstaande maatschappelijke ontwikkelingen een tegenstrijdigheid in de theorie van Erikson zichtbaar. Erikson legt namelijk de nadruk op de zorg voor het eigen nageslacht als invulling van

³⁰ Erikson, E. (1963) blz. 256.

³¹ Idem.

³² Rubinstein R. (1991); Levinson, D. (1984).

generativiteit. Daarnaast is generativiteit volgens Erikson een levensfase die halverwege de dertig begint en eindigt halverwege de veertig. De vraag die naar aanleiding hiervan bij Kotre en andere auteurs³³ opreist is: “Waarom wordt generativiteit door Erikson vooral gelinkt aan de zorg voor het eigen nageslacht en zegt Erikson tegelijkertijd dat generativiteit voorkomt in een levensfase, waarin men dus, als het goed is, de keuze voor eigen nageslacht al voorbij is. Kotre is hierom van mening dat generativiteit niet afhankelijk is van een bepaalde levensfase, maar dat een individu zijn hele volwassen leven lang generatief kan zijn. Daarnaast behelst generativiteit niet alleen de zorg voor het (eigen) nageslacht, maar zijn er volgens Kotre meerdere vormen van generativiteit.

Deze verschillende vormen van generativiteit zijn volgens Kotre³⁴:

- Biological generativity (krijgen en allereerste verzorging van kinderen)
- Parental generativity (opvoeden en initiatie in de familie)
- Technical generativity (het leren van een vaardigheid, maar met iets meer zodat dit ook na jou van betekenis is)
- Cultural generativity (het maken van een schilderij, schrijven van een boek of jezelf inzetten middels bijv. verhalen voor het behoud van jou stukje samenleving, ook de ander iets leren hoort bij deze vorm, het verschil met de vorige is dat men bewust is dat het generatief is)

De verschillende vormen van generativiteit komen dus door iemands hele volwassen leven voor. Er wordt bijvoorbeeld vaak voor het 30ste levensjaar al voor kinderen gekozen. Sommige ouders kiezen na de eerste jaren van hun kind voor een carrière voor zichzelf en zien zich later in de rol van grootmoeder of -vader weer terug in de opvoedkundige rol. Het leren van een vaardigheid kan door het hele leven heen gebeuren en zo kan ook het maken van een schilderij of het schrijven van een boek ook door het hele leven heen gebeuren. Bovenstaande vormen komen overeen met de strategieën die Lifton (blz. 5) noemt om de dood te trotseren, maar zijn hier deels ook een verfijning van.

³³ Idem.

³⁴ Kotre, J. (1984) blz. 10.

De *biologische* vorm van generativiteit is ook echt biologisch. Hier moet men denken aan de dierlijke drang naar reproductie, het verwekken van een kind, doorleven van de zwangerschap en het bevallen van een kind. In deze vorm speelt het besef van de eigen vruchtbaarheid een rol. Het idee dat men zijn genen (voor de helft) kan doorgeven, dat de bloedlijn of de familienaam blijft bestaan. Kotre is heel stellig: adoptie en zelfs medische ingrepen zoals IVF en dergelijke vallen niet onder deze biologische vorm van generativiteit.

Volgens Kotre is generativiteit dan ook zowel psychologisch als instinctief. Dit is te verbinden met een theorie van Richard Dawkins. In *the selfish gen* van Richard Dawkins³⁵ stelt deze dat het individu zich niet voort plant om de soort in stand te houden, maar om zichzelf in stand te houden. Dit doet het individu omdat het opgebouwd is uit DNA en dit DNA volgens Dawkins de natuurlijke eigenschap heeft dit te doen. Ook McAdams maakt de verbinding tussen generativiteit en Dawkins³⁶

Dit is een groot verschil met bijvoorbeeld Erikson, die zoals gezegd als voorwaarde een zeker geloof in de mensheid stelt. Bij Kotre hoeft de persoon niet door een crisis heen, hoeft er geen zeker 'geloof' in de mensheid te zijn of kan het individu stagneren. Volgens Kotre kan generativiteit er gewoon zijn, ook of het nu iets goeds of iets slechts voortbrengt: *"Whether fruit is nourishing or poisonous, it still issues from a mechanism of reproduction. Curses leaves marks as lasting as do blessings; tales that frighten are as potent as tales that uplift"*³⁷

De tweede vorm van generativiteit die Korte noemt, is de *ouderlijke* vorm. Hier staat het kind centraal. Het kind wordt gevoed, aangekleed, liefde gegeven en verzorgd. Tevens wordt het in de familietraditie geïnitieerd.

Technische generativiteit is volgens John Kotre voorbehouden aan docenten of leraren. Niet persé in de context van school of studie, maar zoals John Kotre het verwoordt: *"Technical generativity is accomplished by teachers at all stations of the journey through life, who pass on skills to those less advanced than themselves"*³⁸. "Leren lezen, leren vissen, leren piano spelen, met een computer leren omgaan, een sollicitatiebrief leren schrijven etc.

In dit geval is generativiteit niet enkel gericht op de ander, aan wie dus iets geleerd wordt, maar deze vorm van generativiteit is ook gericht op het voortbestaan van datgene wat er doorgegeven

³⁵ Dawkins, R. (1976).

³⁶ McAdams(1993) blz. 223.

³⁷ Kotre, J. (1984). blz. 9.

³⁸ Idem. blz. 13.

wordt. Een vaardigheid van de een blijft dus bestaan in de volgende generatie. Het ‘de ander aanleren van een vaardigheid’ is overigens niet per definitie generatief volgens John Kotre: "*The teaching of skills becomes generative only when it is imbued with the sense of extending oneself into the apprentice or attaching oneself to a lasting art*"³⁹. Bij het leren van een dergelijke vaardigheid komt een stukje cultuur mee: "*The meaning of a skill against the large background of culture*"⁴⁰. Het is niet alleen leren hoe iets te doen, maar ook wat het betekent om het te doen. De betekenis echter wordt enkel impliciet doorgegeven. Wat dus onbewust gaat volgens John Kotre. Deze technische vorm van generativiteit kan volgens Kotre tijdens het hele volwassen leven van het individu voorkomen.

Als laatste vorm van generativiteit noemt Kotre de *culturele* vorm van generativiteit.⁴¹ Deze vorm overlapt de vorige vorm. Het mentorschap lijkt op de technische vorm van generativiteit, omdat er ook kennis of een vaardigheid wordt doorgegeven. Het verschil is dat het hier juist bewust en expliciet wordt doorgegeven, dus niet alleen ‘hoe iets te doen’, maar ook ‘wat het betekent’. Net als bij de technische variant geldt ook hier dat generativiteit niet enkel gericht is op de ander, maar ook op datgene wat doorgegeven wordt, in dit geval is dat dus de (of een) stukje cultuur, een waarde, betekenis, etc.. En net als de technische vorm van generativiteit kan deze vorm door het hele volwassen leven heen voorkomen. Er zijn drie manieren om cultuur door te geven. Deze manieren zijn *creatie, renovatie en conservatie*.⁴² Deze vormen dienen letterlijk opgevat te worden, creatie is iets nieuws creëren, het schilderen van een schilderij kan hieronder vallen; renovatie is iets dat al bestaat, in een nieuwe vorm gieten, zodat dit bewaard kan blijven voor toekomstige generaties en conservatie, is het in stand houden van iets. Bijvoorbeeld een traditie, deze kunnen in exact dezelfde vorm doorgegeven worden.

Behalve bovenstaande benadrukt Kotre ‘het in stand houden van een gemeenschap/maatschappij/leefomgeving’ als manier van culturele generativiteit. Deze vorm van generativiteit behelst het hele volwassen leven is te volgens Kotre te herkennen aan verschillende sleutelmomenten. In het onderzoek dat Kotre heeft gedaan naar generativiteit middels diepte interviews, herkende hij deze sleutelmomenten⁴³. De eerste is een bewustwording van de persoon dat hij onderdeel is van een gemeenschap/maatschappij/leefomgeving. Een

³⁹ Idem. blz. 13.

⁴⁰ Idem. blz. 259.

⁴¹ Idem. blz. 14.

⁴² Idem. blz. 14.

⁴³ Idem. blz. 259.

volgens sleutelmoment is dat de persoon geconfronteerd wordt met zijn eigen sterfelijkheid, waardoor de persoon volgens Kotre zorg gaat dragen voor de cultuur. Later in het leven neemt de persoon dit alles op in verhalen en mythes die de persoon aan een ander verteld, Kotre noemt deze ‘*good stories with generative power*’⁴⁴ en het laatste sleutelmoment is volgens Kotre de dood, omdat op dat moment de verhalen en mythes van de persoon betekenis krijgen voor de nabestaanden. Volgens Kotre heeft elk sleutelmoment een generatief aspect in zich, waardoor elk sleutelmoment een uiting van generativiteit is. Wellicht is het duidelijker om deze laatste manier van culturele generativiteit, sociale generativiteit te noemen. Ondanks de overeenkomsten tussen cultuur en sociaal, maakt onderscheid tussen deze twee het wat duidelijker.

Net als Kotre valt ook Levinson de inconsistentie op tussen de fase in het leven waarin de mens volgen Erikson generatief is en de nadruk die Erikson legt op de zorg voor het nageslacht. Levinson doet onderzoek naar de volwassen ontwikkeling van de man. Levinson is hierom van mening dat het mentorschap een veel belangrijkere invulling van generativiteit is voor de (goede) ontwikkeling van de man.⁴⁵ In het derde hoofdstuk wordt er uitgebreider ingegaan op het mentorschap.

1.4 Wanneer generativiteit?

Zoals eerder genoemd ziet Erikson generativiteit echt als een levensfase. Onderdeel van een van de acht opeenvolgende levensstadia. Elk stadium is afhankelijk van of van invloed op een ander stadium. De middenvolwassenheid noemt Erikson de generativiteit vs. stagnatie fase. Deze begint rond de 30 en eindigt halverwege de 40.

Dit komt niet overeen met andere auteurs, zij beperken de periode van generativiteit niet tot een levensfase. Kotre is van mening dat generativiteit het gehele volwassen leven lang voorkomt. Dit heeft voornamelijk te maken met zijn visie dat generativiteit zowel psychologisch als instinctief is en daarnaast niet per definitie voortkomt uit het besef van de eigen eindigheid. De voortplantingsdrang ontstaat bijvoorbeeld al in de pubertijd. Daarnaast wijst hij op het verschijnsel ‘2^e kans’. Volgens Kotre zijn er mensen die pas later in hun leven beseffen dat zij hun generatieve behoefte niet vervuld hebben. Zij proberen dit dan alsnog te doen. Kotre noemt

⁴⁴ Idem. blz. 261.

⁴⁵ Levinson (1978) blz. 97.

als voorbeeld grootouders die zeer intensief met de opvoeding van hun kleinkinderen bezig zijn, maar nauwelijks hebben omgekeken naar de opvoeding van hun eigen kinderen. McAdams en Levinson verbinden generativiteit met het besef van de eigen eindigheid. Het besef van de eigen eindigheid is nog niet zo aanwezig tijdens de vroege volwassenheid. Men wordt volgens McAdams en Levinson dan ook pas generatief wanneer men al een tijdje volwassen is.

McAdams en st. de Aubin hebben onderzoek gedaan naar de hoeveelheid generatieve interesse bij verschillende personen in verschillende leeftijdsfasen. Om de mate of hoeveelheid van generatieve interesse bij een persoon te bepalen hebben McAdams en st. Aubin een schaal ontworpen de Lotoya generativity scale⁴⁶ (LGS). Het ontwerp van deze schaal is gebaseerd op een algemene methode voor het ontwikkelen van zelfrapporterende schalen voor de persoonlijkheid, welke beschreven worden door o.a. Wiggins en Jackson⁴⁷ en door Jackson de construct methode wordt genoemd.

Om de mate of hoeveelheid generatieve interesse te meten, worden er een twintigtal stellingen gewaardeerd. Een aantal voorbeelden van deze stellingen zijn: *"ik ga proberen de kennis die ik vergaard heb door mijn ervaring door te geven"*, *"Ik heb de verantwoordelijkheid om de omgeving waarin ik woon te verbeteren"*, *"ik bezit belangrijke vaardigheden welke ik zou willen leren aan anderen"*, *"Het voelt alsof ik niets heb gedaan, dat overleeft bij mijn eigen dood"*⁴⁸ Uit de uitkomsten van dit onderzoek blijkt ook dat de mate van generatieve interesse met de leeftijd toeneemt.

⁴⁶ Mc. Adams, D. & E. st de Aubin, (1992).

⁴⁷ Jackson, D.N. (1971).

⁴⁸ Mc. Adams, D. & E. st de Aubin, (1992).

Hoofdstuk 2: Generativiteit en humanisme

Wat hebben generativiteit en het humanisme nu met elkaar te maken? De twee peilers waar de humanistiek op rust zijn zingeving en humanisering.

In dit hoofdstuk wordt er gezocht naar een verband tussen de behoefte aan generativiteit en het humanisme. Het hoofdstuk begint met een beschrijving van het begrip zingeving. Gevolgd door het humanisme als zingevingskader. In de daaropvolgende paragraaf worden aan de hand van Fromm verbanden gelegd tussen de behoefte aan generativiteit en verschillende bronnen van zingeving en tussen de behoefte aan generativiteit en zingevingskaders. In de laatste paragraaf wordt er gekeken naar wat er kan gebeuren, wanneer men zijn generatieve behoefte om de een of andere reden niet vervult.

2.1 Zingeving, bronnen van zin en humanisme

2.1.1 Zingeving

Mensen geven op allerlei manieren zin aan hun leven. Dit kan bijvoorbeeld door activiteiten te ondernemen of door na te denken en te reflecteren over het leven. Reflecteren over het leven is een aspect van existentiële zingeving. Binnen Humanisme en andere levensbeschouwingen is deze vorm van zingeving erg belangrijk.

In existentiële zingeving wordt er gereflecteerd op levensvragen zoals: "Wie ben ik? Waar kom ik vandaan? Waarvoor ben ik er? Wat beteken ik voor jou en wat beteken jij voor mij? Het denken over dit soort vragen komt voort uit de behoefte aan zingeving. Peter Derkx, hoogleraar aan de universiteit voor Humanistiek onderscheidt hierbij zeven deelbehoeftes van de behoefte aan zin.⁴⁹ Voldoende vervulling in deze behoeften leid tot de ervaring dat het leven zinvol is.

De zeven zinbehoeftes zijn: Doel (purpose), Dit geeft richting en oriëntatie aan het leven. Morele rechtvaardiging (moral justification), is dat mensen willen ervaren dat hun handelen en dat wat ze doen, moreel goed is, positieve waarde heeft en kan worden gelegitimeerd. Eigenwaarde (self-worth) houdt in dat men zichzelf positief kan waarderen. Het gaat hier om een waarde van wat je doet en wie je bent. Competentie / invloed en controle (efficacy, perceived control) gaat erover

⁴⁹ Derkx, P. (2011) blz. 121.

dat mensen het gevoel willen hebben dat ze iets te zeggen hebben over hun leven, dat ze hier dus controle over kunnen uitoefenen. Dit kan op twee manieren. Je kunt jezelf aanpassen aan de omgeving, maar je kunt ook de omgeving aanpassen aan jezelf. Begrijpelijkheid, gaat over het geven van betekenis aan de wereld om de mens heen. De mens zelf schept orde, door een verhaal te creëren van de wereld om hem heen. Verbondenheid gaat om de verbinding met de ander. Dit houdt niet enkel contact met de ander in, maar ook op de gerichtheid op de ander. Transcendentie is de laatste zinbehoefte.. Volgens Ina Brouwer zijn er twee vormen van transcendentie: zelftranscendentie en transcendentie.⁵⁰ *“Zelftranscendentie is het vermogen om innerlijke tegenstellingen en spanningen rond existentiële bestaansvragen te overstijgen en op subjectieve wijze bewust te ervaren. Het is een ervaring van diepe verbondenheid met het bestaan. Transcendentie is het ervaren van de stille ‘heilige’ plek waar het ik niet meer aanwezig is en ook geen toegang krijgt. Het contact en de aanraking worden als boven- of buitenaards ervaren. De mogelijkheid om het goddelijke, het mystieke te ervaren wordt sterk benadrukt.”*⁵¹ Brouwer maakt dit onderscheid omdat zelftranscendentie meer op het persoonlijke zelf gericht is, een moment van ‘innerlijke ontwikkeling’. Transcendentie is wat algemener, onnaards en buiten de wereld bestaande.⁵²

Derkx verwijst in zijn uitleg naar Alma en Smaling, die transcendentie noemen als ervaringsaspect van zingeving. Alma en Smaling onderscheiden voor hun definitie van het begrip zingeving geen zinbehoefte, maar 9 ervaringsaspecten. Een ervaringsaspect is vergelijkbaar met een zinbehoefte. Smaling en Alma omschrijven transcendentie als: het overstijgen van het alledaagse, het voor de hand liggende, het bekende en vertrouwde, het exploreren van en het reiken naar het nieuwe, het andere, het onbekende⁵³

Overigens hebben ook Alma en Smaling een eigen definitie van het begrip zingeving geformuleerd: "Zingeving is een persoonlijke verhouding tot de wereld die gekenmerkt kan worden door de volgende ervaringsaspecten: doelgerichtheid, samenhang, waardevolheid, verbondenheid, transcendentie, competentie, erkenning, motiverende werking en welbevinden⁵⁴.

⁵⁰ Brouwer I. (2007) blz 18.

⁵¹ Idem. blz. 35.

⁵² Idem. blz. 18.

⁵³ Alma, H. & A. Smaling, (2010) blz. 21.

⁵⁴ Idem. blz. 23.

2.1.2 Bronnen van zin

De verschillende zinbehoefes die hierboven zijn beschreven, zijn erg abstract. Raadslieden hebben nogal eens het gevoel met lege handen te staan. Er is binnen het seculier Humanisme bijvoorbeeld geen hoop op een leven na de dood. Andere bronnen van zin zijn daardoor belangrijk. Om het praktischer te maken voor humanistisch geestelijk verzorgers heeft Mooren vier categorieën van bronnen van zin geformuleerd.⁵⁵ De zinbehoefes die in de vorige paragraaf genoemd zijn spelen een rol in deze bronnen van zin. In de volgende paragraaf zullen er verbanden gelegd worden tussen generativiteit en bronnen van zin

De eerste categorie van bronnen van zin zijn *zingevingskaders*. Dit zijn kaders, die mensen helpen het bestaan begrijpelijk en hanteerbaar te maken, die hun betrokkenheid bevorderen, die perspectieven op het mens-zijn aanreiken en die voorzien in waarden en normen voor het doen en laten⁵⁶. Een levensbeschouwing (Humanisme, christendom, islam, boeddhisme) is een voorbeeld van een zingevingskader.

De tweede categorie van bronnen van zin is *handelen als bron van zin*. Mooren verwijst hier naar Frankl, die stelt dat de mens zijn leven ook als betekenisvol ervaart door zijn handelen, zijn werk, zijn creativiteit.⁵⁷ En naar Van Praag die creativiteit als een van de twee basiszingevingen noemt. Volgens Van Praag betekent creativiteit enerzijds “vormgeving van bestaande gegevens tot een nieuw geheel”⁵⁸ Anderzijds “uitdaging tot creativiteit.”⁵⁹ Werkzaamheid is scheppend bezig zijn, iets tot stand brengen. Mooren brengt dit vervolgens in verband met Rollo May⁶⁰, die stelt dat er bij creativiteit sprake is van een ontmoeting tussen de persoon en datgene waar de creatieve handeling zich op richt. Creativiteit is dus niet enkel gelegen in het uitoefenen van een beroep of werk, het is ook niet alleen het scheppen van iets materialistisch, maar het is veel meer. Er wordt iets tot stand gebracht en hier kan zin aan ontleend worden. De zinvolheid van het handelen, manifesteert zich in zowel een gevoel van controle over de gebeurtenissen (Baumeister noemt dit efficacy⁶¹), maar ook als het besef van het belang van het eigen handelen en als

⁵⁵ Mooren, JH. (2010) blz. 199.

⁵⁶ Idem. blz. 200.

⁵⁷ Idem. blz. 200.

⁵⁸ Van Praag, J (1978) blz. 225.

⁵⁹ Idem. blz. 226.

⁶⁰ May R. (1976) blz. 39.

⁶¹ Baumeister. R.F. (1991) blz. 41.

tevredenheid of zelfs trots dat iemand zijn werk goed doet, of de ervaring van het goed functioneren of het lekker in je vel zitten⁶².

De derde is de *ervaring als bron van zin*. Aan de hand van verschillende auteurs zoals Dewey, Smaling & Alma en Frankl formuleert Mooren de ervaring als bron van zin. De ervaring, bijvoorbeeld een esthetische, is in zichzelf een ervaring van zinvolheid. De zinervaring is meer dan enkel de emotie, al spelen emoties wel een rol. Sommige ervaringen zijn zo in- en aangrijpend dat onmiddellijk in de ervaring het bredere verband van betekenissen betrokken is.⁶³ Mooren verwijst naar Dewey die uitgaat van de eenheid van de ervaring, waar zowel gevoel als ratio een rol spelen.⁶⁴ In een esthetische ervaring worden de betekenissen dus ondeelbaar meegegeven, al blijven die betekenissen soms impliciet.⁶⁵ Zinervaringen kunnen zo aanleiding zijn voor verwondering, reflectie en volgens Nussbaum ook tot moraal. Door een ervaring kunnen er percepties, overtuigingen en waarden van het zelf worden ontdekt.⁶⁶ Mooren noemt als illustratie nog enkele voorbeelden van ervaringen die aanleiding kunnen zijn tot een zinervaring: De grootsheid en weidsheid van de natuur en intense en ingrijpende ontmoetingen met geboorte en dood en breuken in het menselijk bestaan⁶⁷ zijn voorbeelden hiervan. Als laatste wordt *gemeenschap als bron van zin* genoemd. Hier gaat het om de behoefte opgenomen te worden en opgenomen te zijn in sociale verbanden. Liefde en familiebetrekkingen, maar ook vriendschap, gezamenlijkheid, supporterschap, spelen hierin een belangrijke rol. Alleen al het contact dat de raadswerker kan hebben met zijn cliënt kan een bron van zin zijn en valt in deze categorie.

2.1.3 Humanisme

Hierboven hebben we gezien dat een zingevingskader een bron van zin is. Een levensbeschouwing is *dan een min of meer geëxpliciteerd en gesystematiseerd zingevingskader dat mensen helpt zin aan hun leven te geven in de wereld en de omstandigheden waarin ze zich bevinden. Die wereld en omstandigheden veranderen voortdurend*"⁶⁸. Het humanisme is een voorbeeld van een dergelijke levensbeschouwing. Er is veel geschreven over wat het humanisme

⁶² Mooren. JH. (2010) blz. 201.

⁶³ Idem. blz. 202.

⁶⁴ Idem.

⁶⁵ Idem.

⁶⁶ Idem. Mooren verwijst hier naar Nussbaum

⁶⁷ Idem. blz. 203.

⁶⁸ Derkx P. (2011) blz. 76.

inhoudt, in deze scriptie wordt er uitgegaan van de vier hoofdlijnen die Peter Derkx onderscheidt.⁶⁹ De eerste is de vorming tot hogere menselijkheid. Hier is zelfontplooiing belangrijk, de mens heeft mogelijkheden zichzelf te vormen. Eigen verantwoordelijkheid speelt hier een belangrijke rol in. Opvoeding en vorming zijn van het hoogste belang voor humanisten.⁷⁰ De tweede hoofdlijn is een van de belangrijkste terreinen waarop mensen zich kunnen ontwikkelen. Dit houdt in dat er wordt gestreefd naar een zo goed mogelijk leven voor alle mensen, humanist of niet. Humanisme impliceert de poging humaan te handelen en naleving van mensenrechten en humanisering van de samenleving te bevorderen⁷¹. De derde lijn is humanisme als levenskunst.⁷² Hier gaat het om de kunst van het menselijk leven iets moois te maken. De esthetiek is hierin van belang, alsmede van het eigen leven iets moois en iets leuks te maken. Ervaringen spelen hier een belangrijke rol in. De vierde en laatste lijn is dat het humanisme een open levensbeschouwing is⁷³ Deze lijn omvat de vorige lijnen. Dat de vorming tot hogere menselijkheid essentieel is, wat gekenmerkt wordt door zowel moreel en politiek streven als het menselijk leven als kunstwerk. Verder staat het Humanisme voor een open ontologie dat inhoudt dat het humanisme steeds opnieuw vatbaar is voor kritiek en in die zin ook voorwerp van menselijk dialoog is. Humanisten hebben een afkeer van dogmatisme. Het humanisme is dus ook veranderlijk of steeds in ontwikkeling⁷⁴.

2.2 Generativiteit als bron van zin

Een goede inleiding om generativiteit te verbinden met zingeving biedt Fromm in zijn boek “*De zelfstandige mens*”: een beschrijving van de menselijke situatie en wat de mens kan doen om ‘zin’ te geven aan het leven.⁷⁵ Fromm is een psycholoog, psychoanalyticus, filosoof en socioloog. Tevens is Fromm een van de belangrijkste figuren in de Humanistische beweging in de periode van '50 tot eind jaren '70.⁷⁶

⁶⁹ Derkx P. (1993) blz. 107.

⁷⁰ Idem.

⁷¹ Idem.

⁷² Idem. blz. 108.

⁷³ Idem.

⁷⁴ Idem.

⁷⁵ Fromm, E. (1949).

⁷⁶ http://www.humanistischecanon.nl/humanistische_psychologie/erich_fromm__1900____1980_

Fromm schrijft dat de mens zich ervan bewust is dat hij bestaat. Tegelijkertijd is hij zich ervan bewust dat aan zijn bestaan grenzen zitten. Met andere woorden: hij is zich ervan bewust dat hij dood gaat.

"De mens is de ongeborene, geworpen in deze wereld op een toevallige plaats en tijd, die hij even toevallig weer moet verlaten. Zelfbewust, beseft hij tegelijk ook de eigen machteloosheid en de grenzen van zijn bestaan. Hij anticipeert zijn eigen einde: de dood. Nooit kan hij zich van de gebrokenheid van zijn bestaan bevrijden. Want nooit kan hij zich van zijn menselijk besef ontdoen, hoezeer hij dit ook zou begeren, noch van zijn lichaam, zolang hij nog leeft - en het is door zijn lichaam dat hij wenst te leven".⁷⁷

Volgens Fromm beheerst dit besef een groot deel van het leven van de mens. Fromm noemt dit existentiële gebrokenheid. Door deze existentiële gebrokenheid gaat de mens zich vragen stellen en is hierin continu op zoek naar antwoorden.⁷⁸ De soort vragen die de mens zichzelf stelt zijn existentiële vragen zoals, wat doet het er allemaal toe? Wat is mijn plaats? Wat is de plaats van alle mensen in deze wereld? Wat is mijn doel?.

2.2.1 Generativiteit en creativiteit

Creativiteit speelt een belangrijke rol in het beantwoorden van existentiële vragen zoals in 2.1.2 genoemd is.. Ook in de 'oplossing' van Fromm om op deze existentiële gebrokenheid te reageren zit creativiteit. De mens zal onder ogen moeten zien dat zijn leven een beperkte duur heeft, waardoor hij tot het besef komt *"dat zijn leven geen andere zin bezit dan die hijzelf daaraan verleent door zijn vermogens te activeren, zichzelf te verwerkelijken en positief en creatief te leven".⁷⁹*

Volgens Fromm deelt elk mens deze existentiële gebrokenheid. Omdat elk mens zijn eigen unieke persoonlijkheid heeft, zal elk mens op zijn eigen unieke wijze deze menselijke problematiek op trachten te lossen. Wat mensen volgens Fromm wel in overeenstemming hebben, is de mogelijkheid om creatief te zijn. Door creatief te zijn, betoogt Fromm, kan de mens zin geven aan zijn leven. *"Creativiteit is een houding, waartoe iedere mens in staat is,*

⁷⁷ Fromm, E. (1949) blz. 43.

⁷⁸ Idem.

⁷⁹ Idem. blz. 47.

*tenzij zijn verstands- en gevoelsleven verminkt is".*⁸⁰ En "creativiteit" betekent, dat de individuele mens een relatie met de wereld aangaat, *waarbij hij deze tegelijk in haar feitelijkheid waarneemt en op grond van eigen vermogens geestelijk verwerkt, verrijkt en als eigen inzicht tot leven brengt*⁸¹ Volgens Fromm is creativiteit dus niet enkel dat er iets stoffelijks gecreëerd wordt. Fromm: "*het allerbelangrijkste voorwerp van creativiteit is de mens zelf*".⁸²

Een soortgelijke verbinding zien we bij McAdams en Rubinstein. In de tweede paragraaf van hoofdstuk 1 geven zowel Rubinstein als McAdams een motief om generatief te zijn. Zij leggen een verband tussen de het besef van sterfelijkheid en generativiteit.

De wijze waarop Fromm over creativiteit schrijft, komt in sterke mate overeen met de beschrijving van creativiteit als bron van zin die in paragraaf 2.1 aan de orde komt. Generativiteit is een uiting van creativiteit. Een aantal auteurs in hoofdstuk 1 noemden verschillende vormen van generativiteit en omschrijven deze vormen ook als creatie. Erikson noemt *creativiteit* en *productiviteit* als vormen van generativiteit, McAdams verwijst naar Becker's *creatie* van iets heroïsch en Kotre noemt *creativiteit* (paragraaf 1.3) bij cultureel generatief zijn.

McAdams verbind de generatieve behoefte met het onderscheid dat Bakan maakt tussen agency en communion⁸³. De communion variant is gebaseerd op geven (paragraaf 1.2), ook dit komt in sterke mate overeen met wat Fromm ziet als belangrijkste component van creativiteit: Liefde. Volgens Fromm is liefde niet iets dat je overkomt, of iets zoals de Engelsen zeggen 'falling in love'. Nee, liefde is activiteit, arbeid, het ontwikkelen van een kunst of een kunde, het is een functie van het leven, die je jezelf eigen moet maken, en dat gaat niet vanzelf. Liefde is een antwoord op een heel diep zittende behoefte aan tussenmenselijke binding, aan vereniging met je medemensen. Het belangrijkste aspect hiervan is geven. Geven zonder de verwachting te hebben hier iets voor terug te krijgen.⁸⁴

⁸⁰ Idem. blz. 78.

⁸¹ Idem. blz. 83.

⁸² Idem..

⁸³ Zie hoofdstuk 1.

⁸⁴ Fromm E. (2007)

2.2.2 Generativiteit en gemeenschap

Het verband tussen gemeenschap als bron van zin en generativiteit is een ander verband dan welke hierboven gelegd wordt tussen generativiteit en creativiteit. Generativiteit is geen vorm van het creëren van een gemeenschap, of een manier om sociale verbanden te leggen.

Generativiteit kan wel en reden zijn om sociale verbanden te leggen. In hoofdstuk 1 staat dat zowel McAdams als Kotre het creëren van een plek in de gemeenschap of het creëren van een plek in sociale omgeving / cultuur noemen als vorm van generativiteit. Er wordt door de persoon bijvoorbeeld een mythe gecreëerd van de persoon zelf of een verhaal vertelt over de persoon zelf. Zo heeft bijvoorbeeld elke opa of grootvader wel een soort van heldenverhaal dat hij tegen een kleinkind vertelt. Of kroegverhalen over heroïsche acties of andere andere verhalen over wijdverspreide onderwerpen. Het eigene van elk verhaal is dat er een bepaald beeld geschapen of gecreëerd wordt van degene die het vertelt. Dit verhaal en in navolging de persoon, kan zo een plaats in de gemeenschap of in de sociale leefomgeving waar hij dat verhaal vertelt creëren. Hij creëert zo ook verbinding met deze gemeenschap. Daar gemeenschap een bron van zin is, kan er op deze manier voorzien worden in de behoefte aan zin. En dus ook de behoefte aan generativiteit kan vervullen. Een verhaal zal namelijk een poosje blijven bestaan wanneer de persoon in en van het verhaal komt te overlijden.

Niet alleen de creatie van een persoonlijke mythe is een vorm van generativiteit. Je kunt ‘jezelf inzetten’ voor een organisatie of gemeenschap om deze in stand te houden. Zo kun je meedoen aan allerlei tradities om een bepaalde levensovertuiging in stand te houden. Een zinbehoefte die hier een grote rol speelt is verbondenheid.⁸⁵

2.2.3 Generativiteit en ervaring

De thema's die inherent zijn verbonden aan generativiteit, zoals sterfelijkheid en onsterfelijkheid, zorg, de volgende generatie, opvoeding en doorgeven, kunnen een intense ervaring oproepen. Generativiteit start met het besef van de eigen eindigheid, of een ontmoeting met de dood waardoor er een behoefte ontstaat om iets van jezelf door te geven aan de volgende generatie. Dit laatste kan de geboorte van iets nieuws betekenen. Er wordt een kind gemaakt, boek geschreven of iets in stand gehouden. Dit geheel is een proces, dat McAdams het

⁸⁵ Derkx, P. (2011) blz. 121.

generatieve script⁸⁶ noemt en waarin zeven facetten een rol spelen (zie hoofdstuk 1) die ook reflecties oproepen. Dit geheel wordt opgenomen in het eigen levensverhaal. Daar het gaat om de ervaring op zich, kan elk facet, maar ook het uiteindelijke generatieve script⁸⁷ een dergelijke ervaring oproepen.

2.2.4 Generativiteit en zingevingkaders

Levensbeschouwingen zoals het humanisme, het christendom, de islam zijn voorbeelden van zingevingkaders. Een zinvol leven is een bepaalde levenspraktijk., Zo noemt Joep Dohmen⁸⁸ levenspraktijken zoals de spirituele levenskunst, de leerweg van de Zen-traditie en ‘genieten’ welke als levensstijl kunnen dienen. Politieke ideologieën zoals het communisme of het nationalisme kunnen dit ook. Robert Rubinstein noemt generativiteit een praktische geestelijke levenswijze.⁸⁹

“While generativity is a notion that has been developed in the context of humanistic psychology, we can as well identify a spiritual nature to it. In essence, this aspect may be found in several components of generativity, including the following: a caring, nurturing or loving attitude; concern for the self through others; a concern with the nature of personal finitude; concerns about the post-death condition of the self; the possible equation of godliness with otherness; and (possibly) care of the self through a diffuse concern with the condition of the world (leaving the world a better place than one found it. Religious-based ethics generally teach behaviors that are generative.”⁹⁰

Rubinstein legt de kenmerken van generativiteit naast kenmerken van een (in dit geval) religieuze levensbeschouwing. Generativiteit is verbonden met zingeving, er zijn echter meer drijfveren voor zingeving. Frankl, de grondlegger van logotherapie, noemt het feit dat de mens niet enkel gedreven wordt door het lustprincipe (Freud) of door een machtsstreven (Adler), maar eerst en vooral door de wil een zinvol leven te leiden. Deze wil is naar zijn mening zo

⁸⁶ McAdams D.(1993) blz. 230.

⁸⁷ Idem.

⁸⁸ Dohmen, J. (2008).

⁸⁹ Rubinstein R. (1994) blz. 171.

⁹⁰ Idem.

fundamenteel, dat beide andere strevingen gezien dienen te worden als “*derivates of the original will to meaning.*”⁹¹ Generativiteit lijkt een dergelijk afgeleide (derivate) te zijn.

In ‘*hart van de mens*’ schrijft Fromm iets dat sterke overeenkomsten vertoont met Frankl. „*Zelfs wanneer zowel de honger en dorst als de sexuele neigingen van de mens volledig bevredigd zijn, is de mens ‘zelf’ niet bevredigd. Zijn meest dringende problemen beginnen dan eerst en zijn niet opgelost, zulks in tegenstelling tot het dierlijk leven. Hij streeft naar macht, naar liefde of naar vernietiging, zet zijn leven voor religieuze, politieke of humanistische idealen op het spel en juist deze vormen van zijn streven bepalen en kenmerken datgene wat specifiek voor het menselijk leven is.*”⁹²

De verbanden die Rubinstein legt tussen generativiteit en verschillende waarden, normen en andere centrale gedachtes van levensbeschouwingen, zijn er wel. Ook zijn generativiteit en levensbeschouwingen op een zeer bijzondere manier met elkaar te verbinden. De enige manier om een levensbeschouwing immers in stand te houden voor volgende generaties is om deze van de ene op de andere generatie door te geven. Dit wordt gedaan door bijvoorbeeld het schrijven van boeken, het samenkomen, maar ook door het in ere houden van tradities. Humanistische vorming, waarin de opvoeding centraal staat is hier ook een vorm van.

In de Humanistische literatuur wordt het woord generativiteit weinig genoemd. Rubinstein vermeldt in de quote hierboven dat generativiteit afkomstig is vanuit de Humanistische psychologie. En Derkx ziet generativiteit als optie voor onsterfelijkheid wat hij in verband brengt met transcendentie.⁹³ Verder wordt het niet zo genoemd. Daarnaast schrijven Fromm, May en Van Praag over creativiteit (zie hoofdstuk 1).

De vraag die hieruit voortvloeit, is hoe generativiteit een plaats heeft binnen de centrale gedachtes van het Humanisme? Door Derkx zijn er 4 centrale gedachtes voor het (huidig) Humanisme geformuleerd, zie hiervoor ook de eerste paragraaf van dit hoofdstuk: Humanisme als vorming tot hogere menselijkheid, humanisme al moreel en politiek streven, humanisme als levenskunst en humanisme als open levensbeschouwing⁹⁴.

⁹¹ Frankl, V.E. (1973) blz. 24.

⁹² Fromm, E. (1949) blz. 48.

⁹³ Derkx, P. (2011) blz. 199.

⁹⁴ Derkx, P. (1993).

Zelfontplooiing staat centraal in humanisme als vorming tot hogere menselijkheid en in humanisme als levenskunst. Het ontwikkelen van het zelf is hier van belang. Zelfontplooiing en generativiteit zijn op een spannende manier met elkaar te verbinden. Om zich überhaupt te kunnen ontwikkelen is er volgens Erikson generativiteit nodig. In hoofdstuk 1 zien we dat het kenmerk van de mid-life fase door Erikson generativiteit wordt genoemd. Wanneer het individu niet generatief is, dan volgt er volgens Erikson stagnatie wat het tegenovergestelde van ontwikkeling is⁹⁵. Generativiteit is dus een voorwaarde voor die ontwikkeling. De reden die Erikson hiervoor geeft is afkomstig uit de psychoanalyse: *“Men is zich gaan realiseren dat het vermogen zichzelf te verliezen in lichaam-geest-ontmoeting met een ander, leidt tot een geleidelijke uitbreiding der ego-belangen en tot een libindinale ‘investering’ in wat op deze wijze word gewekt. Generativiteit is dus een essentieel stadium, zowel psychoseksueel als psychosociaal. Waar deze verrijking uitblijft, vindt een regressie plaats naar bezeten behoefte aan pseudo-intimiteit, vaak met doordringend gevoel van stagnatie en persoonlijke verarming”*⁹⁶ Generativiteit is volgens Erikson een voorwaarde voor zelfontwikkeling. Echter omdat generativiteit uiteindelijk gericht is op de ander, op de volgende generatie, staat het de zelfontwikkeling tegelijkertijd in de weg.

Toch is ook zelfontplooiing niet enkel gericht op het zelf. Volgens Derkx speelt ook de ander hier een belangrijke rol in. *Een van de belangrijkste terreinen waarop mensen zich kunnen ontwikkelen is het morele en politieke. Humanisme is altijd een moreel en politiek streven geweest en sinds de Verlichting is het in principe een streven naar een zo goed mogelijk leven voor alle mensen.*⁹⁷ Vorming is niet per definitie gericht op de volgende generatie, maar wanneer er staat voor alle mensen, dan kan ervan uitgegaan worden dat dit niet alleen geldt voor de mensen van nu, maar ook voor de toekomstige generaties.

Daarnaast ondergaat elk mens al voor zijn geboorte sociale invloeden van andere mensen, elk mens is aangewezen op andere mensen en elk individu is vanaf het begin sociaal gestempeld⁹⁸. In dit proces kan generativiteit een belangrijke rol spelen.

⁹⁵ Erikson E. (1963) blz. 256.

⁹⁶ Idem. blz. 256.

⁹⁷ Derkx, P. (1993) blz. 107.

⁹⁸ Derkx, P. (2011) blz. 99.

2.3 Zonder generativiteit

Wat gebeurt er als iemand in een Westerse maatschappij nooit de kans heeft gekregen kinderen op de wereld te zetten? Of met iemand die altijd maar bezig was met zijn eigen carrière, nooit heeft omgekeken naar zijn kinderen of naar anderen en nu op latere leeftijd ergens eenzaam in een particulier verzorgingshuis woont?

Dit zijn voorbeelden van mensen die hun generatieve behoefte niet hebben kunnen vervullen door middel van kinderen. Volgens Erikson is het krijgen en grootbrengen van kinderen de voornaamste manier om te voorzien in een behoefte aan generativiteit⁹⁹. Zoals in het eerste hoofdstuk zichtbaar werd, is het volgens Kotre mogelijk de behoefte aan generativiteit ook op andere manieren te vervullen. Andere vormen van generativiteit zijn bijvoorbeeld schilderen, onderwijzen, een boek schrijven of mentor worden. Wanneer vervulling via deze weg ook niet mogelijk is, spreekt Erikson van stagnatie.¹⁰⁰ Die stagnatie heeft ernstige gevolgen, want volgens Erikson is dit een essentieel stadium in de ontwikkeling van het zelf:

“Voor een volwassen mens is het nodig dat iemand hem nodig heeft en volwassenheid heeft zowel leiding als aanmoediging nodig in wat tot stand gebracht en verzorgd moet worden (...) Dankzij de psychoanalyse is men zich gaan realiseren dat het vermogen zichzelf te verliezen in de lichaam-geest-ontmoeting met de ander, leidt tot een geleidelijke uitbreiding de ego-belangen en tot een libidinale ‘investering’ in wat op deze wijze werd gewekt. Generativiteit is dus een essentieel stadium, zowel psychoseksueel als psychosociaal. Waar deze verrijking uitblijft, vindt een regressie plaats naar bezeten behoefte aan pseudo-intimiteit, vaak met doordringend gevoel van individuele stagnatie en persoonlijke verarming”¹⁰¹

In later werk schrijft Erikson dat, wanneer de verrijking van generativiteit uitblijft, er behalve een sterk gevoel van stagnatie ook verveling en intermenselijke verarming kan ontstaan.¹⁰²

“(...)men begint zichzelf soms te behandelen alsof men zijn eigen (of dat van een ander) en enige kind was. En als de omstandigheden dat in de hand werken, kan een vroege invaliditeit, fysiek of psychisch, een oorzaak worden van te zeer op zichzelf betrokken zijn.”¹⁰³

⁹⁹ Erikson E. (1963).

¹⁰⁰ Idem.

¹⁰¹ Erikson, E. (1963) blz. 256.

¹⁰² Erikson, E. (1971) blz. 147.

¹⁰³ Idem. blz. 257.

Hoe ziet iemands leven en karakter eruit als een persoon niet in staat is invulling te geven aan zijn generatieve behoeften. Wat is het gevolg en wat zijn kenmerken aspecten mogelijkheden of uitingsvormen wanneer men hier dus niet toe is staat is.

2.3.1 Niet kunnen

Wanneer stagnatie optreedt, is er een gebrek aan verbinding met de volgende generatie en dus met de ander. Stagnatie kan het vervolg zijn van onvermogen. Iemand kan bijvoorbeeld door pech of invaliditeit nooit de kans gehad hebben. Dit gaat dan vaak gepaard met een gevoel van eenzaamheid of vervreemding. En ook met een gevoel van nutteloosheid omdat de mogelijkheid om voor iets of iemand te zorgen ontbreekt. Erikson zegt dat het voor een volwassen mens nodig is dat iemand hem nodig heeft.¹⁰⁴ Dit gaat samen met het gevoel incompetentie en een gebrek aan zelfvertrouwen.

Levinson beschrijft in *Seasons of a man's life* de ontwikkeling van volwassen mannen.

Vergelijkbaar aan McAdams, Kotre en Erikson schrijft hij over een vanaf een bepaalde leeftijd toenemend besef van de eigen eindigheid. Een gevolg hiervan is een toenemende zorg voor de volgende generatie en de creatie van een *legacy*¹⁰⁵. Wat volgens Levinson vaak voorkomt is dat een man toch een bepaalde droom had van wat hij beschouwde als zijn "legacy". Zoals het worden van schrijver, politieke leider, schilder of promotie naar een hoge functie, etc. Wanneer de man tot realiteitsbesef komt dat dit niet gaat lukken, zal hij eerst proberen om op een andere manier zijn generatieve behoefte te vervullen, door bijvoorbeeld tijd door te gaan brengen met familie, veranderen van baan, of vrijwilligerswerk gaan doen. Wanneer ook dit niet lukt en de drang en wens om een "legacy" te creëren gefrustreerd wordt, kan deze behoefte volgens Levinson overheersend worden. Dit is zeer destructief en het kan leiden tot een verlies van zelfvertrouwen en een gedachte dat men niets heeft wat het waard is om achter te laten voor de volgende generatie.¹⁰⁶

2.3.2 Niet willen

Bij sommige mensen kan het niet kunnen, omslaan in een niet willen. Daarvan is sprake wanneer mensen geheel en alleen gericht zijn op zichzelf. Erikson noemt als een van de redenen dat men

¹⁰⁴ Erikson, E. (1963) blz. 256.

¹⁰⁵ Levinson, D. (1978) blz. 219.

¹⁰⁶ Idem. blz. 221.

niet generatief is “(...)een te grote eigenliefde die gebaseerd is op een geforceerde persoonlijkheid van-eigen-makelij”¹⁰⁷. Hier kan gesproken worden van een kwaadaardige vorm van narcisme. Fromm maakt een onderscheid tussen goedaardig narcisme en kwaadaardig narcisme. De goedaardige variant vervult een biologische functie. “Voor overleving, moet de mens zichzelf, veel belangrijker achten dan anderen. Doet hij dat niet, waar zou hij dan de energie en de gedrevenheid vandaan moeten halen om zich te verdedigen tegen anderen, om te werken voor zijn levensonderhoud, om te vechten voor zijn bestaan”¹⁰⁸. Bij de kwaadaardige variant neemt de zelfgerichtheid extreme vormen aan. “De narcistische persoon acht het object van gehechtheid waardevol, niet op grond van een objectief waardeoordeel, maar omdat dit object gevormd word door zijn eigen IK of door iets dat hemzelf toebehoort”¹⁰⁹. De persoon zal er van overtuigd zijn dat dit waardeoordeel objectief en reëel is. Dit heeft zijn weerslag op het oordeel over de buitenwereld. Wat weten zij immers over het een of het ander, *want ik weet het en mijn oordeel is juist en objectief*. De buitenwereld zal als inferieur gezien worden. Maar ook als gevaarlijk en immoreel. Betrekkingen met de wereld kunnen vervagen, waardoor de persoon het gevoel heeft op zichzelf aangewezen te zijn. De buitenwereld wordt beangstigend. Kritiek van de buitenwereld zal opgevat worden als een persoonlijke aanval. Fromm schrijft dat alle narcisten een gebrek aan echte interesse in de buitenwereld hebben¹¹⁰.

Behalve een onderscheid tussen goedaardig en kwaadaardig narcisme, maakt Fromm een onderscheid tussen individueel narcisme en groepsnarcisme. Hier staat er een narcistische zelfverheerlijking van de gehele groep centraal. Zo kan het dat wanneer veel leden van een samenleving individueel narcistisch zijn, dit uitgebreid wordt naar een groepsnarcisme. Als voorbeeld noemt Fromm de nazi’s, die zichzelf als Übermensen zagen en zo praktisch een heel land achter zich kregen. Hier is wel een geloof in de collectieve beelden van de groep.

Geen interesse hebben in de buitenwereld, de buitenwereld zien als gevaarlijk, inferieur en immoreel kenmerkt het geloof in de buitenwereld van het kwaadaardig narcisme. Erikson noemde het “*geloof in de mensheid*”¹¹¹ al als voorwaarde om generatief te kunnen zijn. Ook Christopher Lash verbindt narcisme met een gebrek aan geloof in de mensheid. Volgens Lash vertonen narcisten geen interesse in de toekomst, behalve wanneer het om de verheerlijking van

¹⁰⁷ Erikson, E. (1971) blz. 147.

¹⁰⁸ Fromm, E. (1964) blz. 64.

¹⁰⁹ Idem. blz. 66.

¹¹⁰ Idem. blz. 62.

¹¹¹ Zowel McAdams als Erikson noemen dit, zie hoofdstuk 1.

de eigen samenleving gaat.¹¹² Net als Fromm schrijft Lash dat wanneer een bepaald type persoon maatgevend is voor de samenleving dit een effect kan hebben op de hele samenleving. Dit heeft volgens Lash gevolgen voor de volgende generatie “*A society that fears it has no future is not likely to give much attention to the needs of the next generation, and the ever-present sense of historical discontinuity- the blight of our society- falls with particularly devastating effect on the family.*”¹¹³ Kinderen zullen voelen dat hun ouders prioriteit geven aan hun eigen voldoening en dit heeft het gevolg dat ook deze kinderen zulks gedrag zullen gaan vertonen. Erikson is nog strikter en schrijft dat de duidelijkst omschreven pathologie gezocht moet worden in de volgende generatie, en wel in de vorm van vervreemding¹¹⁴. Het is overigens ook goed mogelijk dat men geen geloof in de mensheid heeft, maar niet narcistisch is.

2.3.3 Andere aspecten

Generativiteit is een vorm van creativiteit. In de *Zelfstandige mens*, noemt Fromm creativiteit een van de belangrijkste aspecten om een zinvol leven te leiden (paragraaf 2.2.1). Hij noemt ook vormen van houdingen van mensen die niet creatief zijn. Fromm noemt een zo'n houding de niet-creatieve conserverende instelling. “*Kenmerkend voor deze instelling is, dat men zeer weinig vertrouwen heeft in al wat de buitenwereld te bieden heeft*”.¹¹⁵ Andere aspecten van dit type mens zijn volgens Fromm o.a. gierigheid, achterdochtig, bang, koppig en op bezitten ingesteld¹¹⁶. Behalve de niet-creatieve conserverende instelling, formuleert Fromm nog drie niet-creatieve instellingen van mensen. De receptieve instelling, de exploiterende instelling, de conserverende instelling en de instelling van de handelaar.¹¹⁷ Mensen zijn niet alleen maar niet-creatief, maar een betreffende instelling kan wel overheersend zijn. Daar generativiteit een vorm van creativiteit kan zijn, kunnen de aspecten van 'een niet-creatieve instelling zich tevens uiten bij mensen die niet generatief zijn. Van de exploiterende instelling zijn de aspecten o.a. uitbuitend, egocentrisch, verwaand, arrogant. Van de conserverende instelling o.a. gierig, achterdochtig, kil, bang, koppig op bezitten ingesteld. Van de instelling van de handelaar o.a. opportunistisch. Infantiel. Onbestendig, doelloos, zonder tact en onverschillig.

¹¹² Lash, C. (1979) blz. 23.

¹¹³ Idem. blz. 101.

¹¹⁴ Erikson, E. (1971) blz. 147.

¹¹⁵ Fromm, E. (1949) blz. 63.

¹¹⁶ Idem. blz. 101.

¹¹⁷ Idem.

Hoofdstuk 3

"Parenthood, is for most, the first and for many, the prime generative encounter, yet the perpetuation of mankind challenges the generative ingenuity of workers and thinkers of many kinds (...)." ¹¹⁸

Mensen zonder kinderen kunnen niet zorgen voor het eigen nageslacht. Ervan uitgaande dat zij wel hun generatieve behoefte willen vervullen, zullen zij dit op een andere manier moeten doen. In dit hoofdstuk wordt er gekeken naar welke andere vormen of manifestaties van generativiteit er voorkomen of voor kunnen komen bij mannen zonder eigen nageslacht.

Diverse auteurs geven in het eerste hoofdstuk verschillende manifestaties van generativiteit weer. Generativiteit kan zich biologisch, opvoedkundig, technisch en cultureel manifesteren.

Het hoofdstuk is verdeeld in twee paragrafen. In de eerste paragraaf wordt gezocht naar de mate van generatieve interesse bij kinderloze mannen. In de tweede paragraaf worden er (mogelijke) manifestaties van generativiteit bij kinderloze mannen in de literatuur besproken.

¹¹⁸ Kotre, J.(1984).

3.1 Generatieve interesse

De mate van generatieve interesse is onderwerp geweest van verschillende onderzoeken. De meningen hierover lopen uiteen. Zo vindt McAdams een verschil in de mate van generatieve interesse tussen vaders en mannen die nooit vader zijn geweest. Dykstra, et al. en Snarey, et al. komen in onderzoeken tot vergelijkbare resultaten. Cooney, et al. komen echter tot andere resultaten en geven hier ook een verklaring voor.

Het onderzoek van McAdams staat deels beschreven in paragraaf 3 van hoofdstuk 1. Er zijn een aantal belangrijke resultaten. Uit dit onderzoek blijkt dat niet iedereen in dezelfde mate generatief geïnteresseerd is. Het ‘vader zijn’, is van invloed op de mate van generatieve interesse, deze neemt door het vaderschap toe. Bij vrouwen lijkt de invloed van het ‘moeder zijn’ op de mate van de generatieve interesse te verwaarlozen.

McAdams vond een verband tussen leeftijd en generatieve interesse. Naarmate men ouder wordt, neemt de mate van generatieve interesse toe. Jonge mannen scoren in dit onderzoek lager in de mate van generatieve interesse dan jonge vrouwen.: *"The effect for parental status was especially strong among men, who tended to show relatively low generativity scores if they had never been fathers. Given the correlation nature of the data, we do not know if high generative concern among men is a predictor or a consequence, or both, of parental status. Still, the results suggest the provocative possibility, that having children is more intimately linked with a man's generative concern than with a woman's."*¹¹⁹

Uit dit onderzoek van McAdams blijkt dat mannen zonder kinderen minder generatief geïnteresseerd zijn. De vraag is echter, zoals ook in de quote wordt opgemerkt, of het vaderschap de mate van generatieve interesse beïnvloedt of dat de mate van generatieve interesse de keuze voor het vaderschap beïnvloedt.

Het al genoemde onderzoek van Dykstra en Keizer gaat over het verschil in welzijn tussen vaders en kinderloze mannen en zij komen tot eenzelfde soort resultaat.. Uit dit onderzoek komt naar voren, dat vaders in vergelijking met kinderloze mannen beter zorgend en socialer ingesteld

¹¹⁹ Mc. Adams, D. & E. de Aubin, (1992).

zijn¹²⁰. Ook komt er uit het onderzoek dat het vaderschap¹²¹ een transformerende werking heeft op de man. Dykstra en Keizer stellen zich dezelfde vraag als McAdams: Is het vaderschap de oorzaak van beter zorgend en socialer ingesteld zijn, of is het vaderschap een gevolg van het socialer ingesteld en beter zorgend zijn?

Op deze vragen geven Cooney en Rothrauff een antwoord. Hun onderzoek gaat over de invloed van generativiteit op het psychologisch welzijn en hoe dit verschillend is voor mensen met kinderen en mensen zonder kinderen.¹²² Uit dit onderzoek komt naar voren dat mannen zonder kinderen, anders dan bij McAdams, niet minder generatief geïnteresseerd zijn. Als verklaring geven zij de leeftijdsvariatie van de responsgroepen. Bij McAdams ligt deze tussen de 19 en 68 jaar. De responsgroep van het onderzoek van Cooney en Rothrauff ligt tussen de 34 en 74 jaar. Cooney en Rothrauff wijzen op de toenemende interesse in generativiteit naarmate men ouder wordt en het gegeven dat de meeste mannen op een latere leeftijd kinderen krijgen dan vrouwen.¹²³ In het onderzoek van McAdams (1992) en Dykstra, et al (2009) zijn de jonge mannen, die nog niet toe zijn aan het vaderschap, oververtegenwoordigd. Dit zou kunnen verklaren dat er een verband wordt gevonden tussen mannen zonder kinderen en een verminderde interesse in generativiteit.

Uit het onderzoek van Cooney en Rothrauff blijkt dat niet de factor kinderen bepalend is voor de mate van generatieve interesse, maar dat leeftijd de bepalende factor is.

Snarey, et al (1987) vinden in hun onderzoek wel hetzelfde verband als McAdams en Dykstra et al (2009) Snarey et al. (1987) hebben een onderzoek gedaan naar de relatie tussen generativiteit en het ouderschap bij mannen.¹²⁴ Zij hebben hiertoe getrouwde mannen geïnterviewd welke te maken hadden met onvruchtbaarheid in het huwelijk (van ofwel henzelf, ofwel hun vrouw). Van de mannen die deelnamen aan het onderzoek is de mate van generatieve interesse in kaart gebracht. De onderzoekers verdeelden de deelnemers in drie groepen: hoog generatief, gemiddeld generatief en laag generatief. De verdeling tussen hoog generatief, gemiddeld

¹²⁰ Dykstra P. & R. Keizer R.(2009).

¹²¹ In deze paragraaf dient het gebruik van de thema's vaderschap en generativiteit uit elkaar gehouden te worden. De thema's worden namelijk op twee manieren gebruikt. Ten eerste is het vaderschap een vorm of manifestatie van generativiteit. Volgens Erikson weliswaar de belangrijkste en meest voorkomende vorm van generativiteit. Ten tweede kan het vaderschap een gevolg of oorzaak zijn van een verhoogde generatieve interesse. Dit geheel kan verwarrend werken.

¹²² Cooney, T.M. & T. Rothrauff, (2008) blz 155,

¹²³ Idem.

¹²⁴ Snarey J. & V. Kuehne & L. Son & S. Hauser & G. Vaillant, (1987),

generatief en laag generatief in de onderzoekspopulatie, kwam overeen met de verdeling in de controlegroep van mannen die niet te maken hadden met vruchtbaarheidsproblemen in het huwelijk. Uit dit onderzoek bleek dat een groot deel van de mannen die kinderloos bleven, er niet in slaagden hun generatieve behoefte op andere wijze te vervullen.¹²⁵ *”Of those men who remained childfree, 81% completely failed to show evidence of generativity. In contrast, 39% of those who waited until the birth of their first child and only 23% of those who adopted completely failed to evidence generativity at midlife”*¹²⁶. Mannen die door middel van adoptie of iets dergelijks het vaderschap vervulden bleken in dit onderzoek het meest generatief. Uit dit laatste onderzoek kan geconcludeerd worden dat zowel de mate van generatieve interesse invloed heeft op de keuze voor het vaderschap, als dat het vaderschap invloed heeft op de mate van generatieve interesse. Uit hetzelfde onderzoek kwam ook naar voren dat mannen die te maken hebben met vruchtbaarheidsproblemen in het huwelijk en in hoge mate generatief geïnteresseerd zijn op een alternatieve manier proberen hun vaderrol in te vullen. Door bijvoorbeeld kinderen te adopteren, vruchtbaarheidsbehandelingen te ondergaan of te zorgen voor kinderen van een ander. Mannen die gemiddeld generatief geïnteresseerd waren kozen een object (een auto, huisdier, huis, of tuin) om daar hun generatieve zorg op te richten en mannen die nagenoeg geen generatieve interesse hadden, vertoonden een grote zelfzorg.

3.2 Alternatieve vormen van generativiteit

3.2.1 Substituut-kinderen

In de vorige paragraaf wordt al verwezen naar een onderzoek van Snarey, et al (1987). Uit dit onderzoek komt naar voren dat mannen die in hoge mate generatief geïnteresseerd zijn en te maken hebben met vruchtbaarheidsproblemen in het huwelijk, op zoek gaan naar alternatieve vormen van het zorgen voor kinderen, om hun generatieve behoefte te vervullen. Snarey noemt deze kinderen substituut-kinderen. Substituut-kinderen kunnen adoptiekinderen, pleegkinderen, neefjes, nichtjes en kinderen uit de buurt zijn¹²⁷.

¹²⁵ Idem.

¹²⁶ Idem. blz 598.

¹²⁷ Snarey J. & V. Kuehne & L. Son & S. Hauser & G. Vaillant, (1987),

Hieraan verwant is een uitkomst van het al genoemde onderzoek van Milardo.¹²⁸ Sommige ooms zien zichzelf als substituut-vaders. Een oom hoeft natuurlijk niet kinderloos te zijn om aanvullende zorg te bieden aan een neef, maar zoals Milardo in zijn onderzoek zegt: *"Perhaps uncling is particularly important for uncles who are childless or for gay uncles who are unable to become fathers. The importance of establishing relationships with nephews and nieces may vary across boundaries of race, ethnicity, and class, and such diversity may add insight into the dimensionality of generativity."*¹²⁹

Overigens blijkt uit dit onderzoek dat ooms een erg belangrijke aanvulling te kunnen zijn in de opvoeding van jongens. Een oom heeft namelijk een andere positie dan de ouders, maar weet wel veel over de familie en kan hierdoor bijvoorbeeld inzichten geven over het waarom van bepaalde keuzes en handelwijzen van ouders. Hierdoor kan de oom als verbindende factor optreden. Ook kan een oom, daar hij in een andere positie zit als de ouders, zijn neef dingen leren, of onderwerpen aan de orde stellen die voor de ouders moeilijker te bespreken zijn. Milardo geeft een voorbeeld van een neef die wel met zijn oom kan praten over meisjes en wat hij daarmee uitspookt, maar niet met zijn vader over hetzelfde onderwerp. Milardo wijst nog op het wederzijdse belang. Zowel de oom als de neef kunnen profijt hebben van de oom-neef relatie.¹³⁰ Substituut-kinderen worden overigens niet alleen gezocht door mannen.¹³¹

Een veel voorkomend probleem dat op kan treden bij de zorg voor substituut-kinderen is dat van de wederkerigheid. Het kind is namelijk geen eigen kind. Hierdoor wordt de zorg die aan het kind wordt verleend, niet altijd in dank afgenomen of geaccepteerd. In de huidige maatschappij lijkt financiële zorg een uitzondering te zijn. Dit wordt over het algemeen makkelijker geaccepteerd.¹³²

¹²⁸ Milardo, R.M. (2005).

¹²⁹ Milardo, R.M. (2005) blz.1235.

¹³⁰ Idem.

¹³¹ Ook kinderloze vrouwen blijken op zoek te gaan naar substituutkinderen om zorg te bieden Alexander, B.B. & R. Rubinstein & M. Goodman & M. Luborsky, (1991).

¹³² Rubinstein, R. (1996).

3.2.2 *Iets maken; zorgen voor een object*

Uit het onderzoek van Snarey komt naar voren dat een hoog percentage mannen die gemiddeld generatief zijn en die te maken hebben met vruchtbaarheidsproblemen in het huwelijk, een object kiezen om hun generatieve behoefte op te richten: “(...) *substituted a nonhuman object by treating it as if it were his pride and joy or referring to it as his "baby" (e.g., parentlike devotion to house, pet, garden, or car)*”.¹³³

Kotre noemt deze vorm culturele generativiteit¹³⁴. Onder deze variant vallen ook activiteiten als het schilderen van een schilderij, het schrijven van een boek, het bouwen van een huis. Naar deze manifestaties zijn wel wat onderzoeken verricht. Bijvoorbeeld naar materialistisch bezit als generatieve manifestatie (erfenissen)¹³⁵ en door het creëren van kunst als generatieve manifestatie¹³⁶. Er is bijvoorbeeld een leuk onderzoek, waaruit blijkt dat generativiteit een motivatie is om deel te nemen aan het Wikipediaproject¹³⁷.

3.2.3 *Doorgeven van vaardigheden; beroep; samenleving en organisatie*

Een belangrijke manifestatie van generativiteit is het doorgeven van een vaardigheid. Leraren, voorlichters, opleiders, docenten geven allemaal een vaardigheid door. John Kotre noemt het een ander leren van een vaardigheid of vaardigheden een technische vorm van generativiteit. De voorwaarde die hij echter stelt om van generativiteit te kunnen spreken, is dat er niet alleen geleerd wordt ‘hòe iets te doen’, maar dat hier impliciet ook geleerd wordt ‘wàt iets betekent’.¹³⁸ Het “de ander iets leren” komt terug in het al genoemde onderzoek van Milardo naar generativiteit tussen ooms en neven. Het blijkt dat ooms hun neven dingen kunnen leren die minder gemakkelijk door ouders aan hun kinderen overgedragen kunnen worden “*They mentored nephews in traditional masculine values, and they occasionally combined these with values not traditionally associated with masculinity in their lessons regarding intimacy, caregiving, and homemaking. They acted as family historians with their unique knowledge of their siblings*

¹³³ Snarey J. & V. Kuehne & L. Son & S. Hauser & G. Vaillant, (1987), blz. 595.

¹³⁴ Zie hoofdstuk 1.

¹³⁵ Hunter E.G. & G.D. Rowles, (2005).

¹³⁶ Lee, S. A. (1999).

¹³⁷ http://for605.uni-wuerzburg.de/ao/research/wikipedia/eawop2007_wikipedia.pdf.

¹³⁸ Kotre, J. (1984), blz. 14.

(*nephews' parents*)".¹³⁹ Dit komt door de verschillende rollen die de ooms en ouders ten opzichte van de kinderen hebben.¹⁴⁰

Een ander iets leren kan vorm gegeven worden in een beroep. Men kan docent worden, leraar, voorlichter of opleider om de behoefte aan generativiteit te bevredigen. Deze voorbeelden worden dan ook door meerdere onderzoekers gegeven¹⁴¹. Het beroep kan ook op andere manieren, dan het doorgeven van kennis, generatief zijn. Bijvoorbeeld door scheppend bezig te zijn. Zo kan een architect, een gebouw ontwerpen en op die manier zijn of haar generatieve behoefte vervullen. Een afgeleide vorm hiervan kan een bouwvakker zijn die, bijdraagt aan bijvoorbeeld een brug of een haven die gebouwd wordt. Uit een onderzoek van Mor-Barak blijkt dan ook dat voor oudere mannen de mogelijkheden tot generativiteit een belangrijke waarde zijn in het werk en bij het zoeken naar werk: "*The findings indicate that jobs providing opportunities for transfer of knowledge and experience to younger generations may be of particular value for older adults.*"¹⁴² Andere onderzoeken komen tot eenzelfde resultaat.¹⁴³ Of dit voor mannen zonder kinderen ook geldt, is niet uit onderzoeken te achterhalen. Onder vrouwen zonder kinderen blijkt wel dat een beroep als docent, beroepen in de verzorging of dienstverlenende beroepen worden geambieerd.¹⁴⁴

Er is ook specifiek onderzoek gedaan naar homoseksuele mannen en hun invulling van de generatieve behoefte. Er zijn nog altijd beduidend meer homoseksuele mannen die geen biologisch nageslacht hebben dan die dat wel hebben¹⁴⁵. Bij deze groep manifesteert generativiteit zich niet in de vorm van de zorg voor substituut-kinderen, maar op alternatieve manieren. Het docentschap wordt als beroep gekozen om de behoefte aan generativiteit te vervullen. Het mentor zijn of rolmodel zijn voor jongere homoseksuele mannen om hen bijvoorbeeld te helpen met het uit de kast komen is populair¹⁴⁶. Homoseksuele mannen zetten zich verder in voor allerlei culturele organisaties, of voor verenigingen die bijvoorbeeld

¹³⁹ Milardo, R.M. (2005) blz.1234.

¹⁴⁰ Idem. blz.1235.

¹⁴¹ Kotre, J. (1984); Levinson, D. (1978).

¹⁴² Mor-Barak E.M. (1995) blz. 325.

¹⁴³ Clarka M. Arnoldb (2008) & Levinson D. (1978).

¹⁴⁴ Idem.

¹⁴⁵ Cornett, C.W. & R.A. Hudson, (1987) blz. 63.

¹⁴⁶ Idem.

voorlichting geven over AIDS¹⁴⁷. Naast deze manifestaties blijken homoseksuele mannen ook vaak hun generatieve behoefte te vervullen door familierituelen en familietradities met eigen of gekozen familie te organiseren.¹⁴⁸

Het werken in een organisatie, actief inzetten voor een vereniging en ook het organiseren van familierituelen, berust op het idee van het in stand houden van een omgeving of gemeenschap. Dit “in stand houden” kan ook geschieden door het ‘in stand’ houden van de sociale leefomgeving en wordt door Kotre een culturele vorm van generativiteit genoemd.

John Kotre herkent deze culturele manifestatie van generativiteit als meest voorkomende in het onderzoek dat hij gedaan heeft. In de interviews die hij met zijn respondenten gedaan heeft, merkt hij sleutelmomenten op die volgens hem generatief van aard zijn (paragraaf 1.3)¹⁴⁹.

3.2.4 Mentorschap

Binnen het beroep, binnen een organisatie of binnen de familie, tussen ooms en neven, waar Milardo op wijst¹⁵⁰ kan men als mentor fungeren. In elk van de tot nu toe genoemde onderzoeken, wordt het mentorschap genoemd als manifestatie van generativiteit. Ook Erikson noemt in later werk, het mentorschap en het belang daarvan: "*Every person needs to be a teacher or a mentor to enhance her or his own sense of generational development.*"¹⁵⁰ Daniel Levinson gaat in zijn werk "Seasons of a man's life" uitgebreid in op het mentorschap. Bovendien stelt hij dat het mentorschap een belangrijk onderdeel is in de ontwikkeling van de man.¹⁵¹ Door het belang van het mentorschap als invulling van de generatieve behoefte en de mogelijkheid hiervan voor mannen zonder kinderen, wordt er wat uitgebreider ingegaan op het mentorschap.

Kotre noemt het mentorschap een uitgebreidere vorm van leraar of docent. Bij een leraar of docent, wordt de ander een vaardigheid geleerd en wordt er daarnaast impliciet betekenis meegegeven. Bij het mentorschap verandert dit impliciets in iets expliciets. De leraar is zich er ook niet altijd van bewust dat hij betekenis meegeeft en de mentor is dat volgens Kotre wel.

¹⁴⁷ Oswald, R.F. & B.P. Masciadrelli, (2008) blz. 1066

¹⁴⁸ Idem. blz 1065

¹⁴⁹ Kotre, J. (1984) blz. 259.

¹⁵⁰ Cornett, CW & R.A. Hudson,(1987) blz. 63.

¹⁵¹ Levinson, D. (1978) blz. 254.

Volgens Levinson zal de man rond het einde van de dertig langzaam bewust worden van zijn eigen eindigheid, het verlies van zijn jeugd en het besef van zijn eigen volwassenheid. Dit zorgt voor een ontwikkeling van een besef van de continuïteit van het leven en een zorg voor de opkomende generatie van jong volwassenen. Dit leidt dan tot een toename van verantwoordelijkheden en verplichtingen, zoals autoriteit, leiderschap en keuzes maken. Volgens Levinson kan de man hier vorm aan geven door de mentorrol op zich te nemen. Zijn ervaring en kennis kunnen zo op een productieve manier doorgegeven worden aan een jonger persoon. Dit komt zowel de man als de protegé die ervan leert ten goede. Het mentorschap is volgens Levinson dus in zijn geheel niet altruïstisch van aard, zowel de protegé als de mentor heeft er iets aan.¹⁵² Omdat volgens Levinson de bewustwordingen die voor zowel het mentorschap als generativiteit noodzakelijk zijn pas tegen het einde van de dertig opkomen is volgens Levinson het mentorschap van grotere waarde dan de zorg voor het eigen nageslacht als invulling van de behoefte aan generativiteit, omdat men op deze latere leeftijd meestal al kinderen heeft.

Het mentorschap houdt volgens Levinson in dat de man fungeert als leraar, sponsor of begeleider en wordt meestal vervuld in een werksetting. Het kan ook meer informeel geschieden, door een familielid, vriend of buurman. Het is bijna altijd een man die mentor is voor een andere man. Levinson zegt wel dat een vrouw als mentor voor een man van grote waarde kan zijn, alleen komt dit in de praktijk bijna nooit voor.¹⁵³ De mentor is vrijwel nooit een ouder, daar ouders vaak ook op een andere manier verbonden zijn met de ontwikkeling van het kind en dit de relatie tussen mentor en protegé hindert. In de vorige paragraaf is iets soortgelijks aan de orde geweest bij Milardo, die stelt dat ooms aan hun neven een zorg kunnen bieden, die niet door de ouders geboden kan worden.¹⁵⁴ Het optimale leeftijdsverschil tussen mentor en protegé is 8 tot 15 jaar. Wanneer het verschil in leeftijd groter is, kan dit volgens Levinson resulteren in een ouder-kind relatie en wanneer het verschil kleiner is zal het resulteren in een vriendschapsrelatie. Zowel de ouder-kind relatie als de vriendschapsrelatie gaat ten kostte van de mentorrelatie.¹⁵⁵ De mentor

¹⁵² Idem.

¹⁵³ Idem, blz. 99; O'Neil, R.M. & S.D. Black-beard. (2002) blz. 51

¹⁵⁴ Milardo R.M (2005) blz. 1232.

¹⁵⁵ Levinson, D. (1978) blz. 99

biedt morele ondersteuning en laat zijn protegé kennis nemen van zijn manier van leven, sociale wereld en waarden, welke bewonderd wordt door de protegé.

De meest cruciale functie van het mentorschap is echter, dat de protegé geholpen wordt zijn droom¹⁵⁶ te realiseren. De mentor die nog in contact staat met zijn eigen jeugdige droom, kan zo zijn zegen aan de droom van zijn protegé geven. Hij biedt hier vertrouwen, steun, gelooft in hem, kijkt uit naar hem en verzorgt hem.¹⁵⁷

Het mentorschap kan door het wederzijds belang, zowel de mentor als de protegé heeft er immers profijt van, een bijdrage leveren aan de samenleving. Natuurlijk ook een generatieve bijdrage. Het tragische is alleen volgens Levinson, dat een goede vorm van het mentorschap maar sporadisch voorkomt in de maatschappij. Dit heeft allerlei kenmerkende menselijke oorzaken zoals de angst van de mentor om voorbij gestreefd te worden door de protegé, of de protegé voelt zich geïntimideerd of inferieur aan de mentor.

¹⁵⁶ Zie paragraaf 2.3.1.

¹⁵⁷ Levinson, D. (1978) blz. 255.

Hoofdstuk 4: Discussie/conclusie

In dit afsluitende hoofdstuk keren we na een samenvatting terug naar de onderzoeksvraag. Ook staan we stil bij wat er in dit onderzoek is blijven liggen en aanbevelingen gegeven voor een eventueel vervolgonderzoek.

4.1 Samenvatting

Er is ten eerste gezocht naar een begripsomschrijving van generativiteit. Elke auteur verwijst naar Erikson, die de eerste was die dit begrip aan de orde heeft gesteld. De definiëring van Erikson luidt: ‘*generativiteit nu is de zorg voor het vormen en leiden van de volgende generatie*’.¹⁵⁸ Ten tweede is er een zoektocht uitgezet naar waar de generatieve behoefte vandaan komt, naar vormen van generativiteit, naar welke levensfase mensen generatief zijn en naar de mate van generatieve interesse. Ten derde is er een verband gelegd tussen zingeving en generativiteit en tussen humanisme en generativiteit. Ook is er besproken wat de consequenties zijn wanneer mensen op de een of andere manier niet in staat zijn om hun generatieve behoefte te vervullen.

Gaandeweg de volwassenheid van de mens, ontwikkelt zich er een besef van de eigen eindigheid. Door dit besef ontwikkelt zich er een wens dat er iets van de persoon zelf behouden blijft. Doch door de twee motivationele disposities agency en communion die beide in elk mens aanwezig zijn, is generativiteit tevens een wens van ‘willen zorgen voor’ en van verbinding willen.

De zorg voor eigen nageslacht is de meest voorkomende, en makkelijkste manier om generatief te zijn. Door gebrek aan kansen of andere zaken is het echter mogelijk dat mensen niet in staat zijn om voor het eigen nageslacht te zorgen. Het is evenwel mogelijk dat mensen naast de zorg voor het eigen nageslacht ook op andere gebieden hun generatieve behoefte willen vervullen. Er zijn verschillende manieren beschreven om op een alternatieve manier vorm te geven aan deze behoefte. Dit kan door het opvoeden van substituut-kinderen, het overdragen van kennis en vaardigheden en het overdragen van cultuur.

¹⁵⁸ Erikson, E. (1968) blz. 256.

Zingeving is een proces van existentiële vragen stellen en het beantwoorden daarvan. In dit proces spelen zeven deelbehoeftes een rol, vervulling van deze behoeftes leidt tot de ervaring dat het leven zinvol is. Bronnen van zin zijn bronnen waaruit door geestelijk verzorgers geput kan worden om handvaten te verkrijgen voor in de praktijk. De vier categorieën van bronnen van zin zijn: handelen, ervaring, zingevingskaders en gemeenschap.¹⁵⁹ Aan de hand van Fromm, Frankl, Van Praag, May en Mooren wordt er een verband gelegd tussen creativiteit en generativiteit. Een schilderij schilderen, een kind verwekken of verbinding vinden in een ontmoeting tussen mentor en protegé zijn vormen van creativiteit en generativiteit. En kunnen zodoende een bron van zin zijn. De culturele vorm van generativiteit kan inhouden dat men een plaats in een gemeenschap creëert en onderhoudt. Voor nu en voor na de dood, wat dus evenwel een ervaring van zin is. Een zeer bijzonder verband bestaat er tussen generativiteit en zingevingskaders. Een levensbeschouwing is *een min of meer geëxpliciteerd en gesystematiseerd zingevingskader dat mensen helpt zin aan hun leven te geven in de wereld en de omstandigheden waarin ze zich bevinden. Die wereld en omstandigheden veranderen voortdurend.*¹⁶⁰ Om überhaupt een levensbeschouwing en dus een zingevingskader in stand te houden voor volgende generaties is er generativiteit nodig. Zelfontplooiing heeft een belangrijke plaats in het humanistische gedachtegoed. Dit is op een spannende manier te verbinden met generativiteit. Volgens Erikson volgt er stagnatie, wanneer de generatieve behoefte niet vervuld wordt. Stagnatie is het tegenovergestelde van ontwikkeling van het zelf. Generativiteit is dus een voorwaarde voor de zelfontplooiing. Echter is generativiteit gericht op de ander en staat het de zelfontplooiing dus tegelijkertijd in de weg. Generativiteit als zorg voor de volgende generatie heeft natuurlijk wel nauwe banden met de humanistische vorming en het bieden van kennis, zodat iedereen zich kan ontplooien.

Mocht het zo zijn dat een persoon om de een of andere reden niet in staat is zijn of haar generatieve behoefte te vervullen, uit zich dit in volgens Erikson in stagnatie. Wanneer iemand niet kan, kan dit zich uiten in een verlies van zelfvertrouwen en gevoelens van incompetentie. Wanneer iemand niet wil, kan een kwaadaardige vorm van individueel narcisme daarvan de oorzaak of het gevolg zijn. Individueel narcisme kan zich uitbreiden naar een vorm van groepsnarcisme en dat kan desastreuze gevolgen hebben voor de generativiteit. Een van de meest

¹⁵⁹ Mooren, J.H. (2010) blz. 199.

¹⁶⁰ Derkx, P. (2011) blz. 76.

pathologische kenmerken die op kunnen treden bij een stagnatie van een gebrek aan de vervulling van een generatieve behoefte is te vinden in de volgende generatie. Juist door dit laatste is een narcistische samenleving gedoemd te eindigen.

In het laatste hoofdstuk is er in literatuur en in onderzoeken gezocht naar de mate van generatieve interesse en manifestaties van generativiteit bij kinderloze mannen. Ten eerste blijkt dat mannen zonder kinderen in mindere mate generatief geïnteresseerd dan vaders.¹⁶¹

Pleegvaders, adoptievaders of mannen die op een andere manier de zorg voor kinderen op zich genomen hebben, zijn wel in hoge mate generatief geïnteresseerd.¹⁶² Uit dit onderzoek blijkt dan ook dat substituut-kinderen de belangrijkste invullingen van de behoefte aan generativiteit zijn voor mannen (maar ook vrouwen) zonder eigen nageslacht die wel in hoge mate generatief geïnteresseerd zijn.

Ten tweede zijn er alternatieve vormen van generativiteit besproken voor mannen. Deze alternatieve vormen zijn van toepassing op zowel mannen zonder eigen nageslacht als op mannen die buiten de zorg voor hun eigen nageslacht, de behoefte hebben om ook op alternatieve manier vorm willen geven aan hun generatieve behoefte. Het beroep en organisaties of verenigingen zijn belangrijke domeinen waar mannen hun generatieve behoefte kunnen vervullen. Dit kan o.a. door kennis over te dragen, iets te creëren of door zich in te zetten voor de organisatie om deze in stand te houden. De manier echter die in alle onderzoeken genoemd wordt is het mentorschap. Door mentor te zijn, kunnen op een unieke manier vaardigheden, kennis en de betekenis daarvan, doorgegeven worden aan de volgende generatie.

Aan het begin van het onderzoek werd de volgende vraag geformuleerd:

Welke manifestaties van generativiteit zien we bij kinderloze mannen?

De beantwoording van deze vraag ging via de beantwoording van de volgende deelvragen:

- *Hoe heeft het concept van generativiteit zich na Erikson ontwikkeld? En hoe ziet het debat over generativiteit eruit?*

¹⁶¹ McAdams, D. & E. St de Aubin, (1992); Snarey, J. et al. (1987); Dykstra, P. & R. Keizer, (2009).

¹⁶² Snarey J. & V. Kuehne & L. Son & S. Hauser & G. Vaillant, (1987),

- *Wat gebeurt er als de mannen de mid-life fase niet goed doorlopen/ generativiteitsfase niet goed doorlopen?*
- *Is er een verband tussen zingeving en generativiteit*
- *Is er verschil in mate van generativiteit bij leeftijd?*
- *Wanneer worden mannen zichzelf bewust van hun generativiteit?*
- *Op welke leefgebieden proberen mannen invulling te geven aan hun generativiteit?*
- *Op welke manier spelen de thema's biologie, egoïsme, communion & agency, narcisme, en onsterfelijkheid een rol in het generativiteitsdebat? (de genoemde thema's kunnen apart geformuleerd worden in deelvragen)*

Het onderzoek is een literatuuronderzoek. Hoewel de hoofdvraag beantwoord is, is hierover en over de rest van het literatuuronderzoek wel het een en ander te zeggen.

4.2 Discussie

In deze paragraaf worden een aantal discussiepunten naar voren gebracht.

1. De hoofdvraag: *‘welke manifestaties van generativiteit zien we bij oudere kinderloze mannen’* werd oorspronkelijk geformuleerd met het oog op een empirisch onderzoek. Al naar gelang het onderzoek vorderde bleek het verband tussen generativiteit en zingeving nauwelijks gelegd te zijn. Daarom is er gekozen de focus van het onderzoek te verleggen. De hoofdvraag is blijven staan, maar in plaats van een empirisch onderzoek werd het een literatuuronderzoek naar manifestaties van generativiteit bij kinderloze oudere (>50)mannen.

2. Narcisme, verlies van zelfvertrouwen en gevoelens van incompetentie kunnen het gevolg, of de oorzaak zijn voor mensen die de behoefte aan generativiteit niet willen of kunnen vervullen. Dit geldt niet specifiek voor mannen. Behalve Levinson met betrekking tot het mentorschap, is er geen literatuur die specifiek kijkt wat het gevolg kan zijn voor mannen die de behoefte aan generativiteit niet willen of kunnen vervullen. Dit laat veel open in de

beantwoording van de tweede deelvraag *Wat gebeurt er als de mannen de mid-life fase niet goed doorlopen/ generativiteitsfase niet goed doorlopen?*

3. In de afrondingsfase van dit onderzoek sprak ik met een oudere vriend over dit onderwerp. Hij had een deel van het onderzoek gelezen en ik vroeg hem iets in de trant van: *‘Hoe zit het met uw generativiteit?’* Het antwoord daarop was vrij schokkend, aangezien hij mij vertelde dat hij daar helemaal niet mee bezig is, hij heeft wat nakomelingen op de wereld gezet en ja dat was het wel. Vervolgens praatten we over mijn onderzoek en gaf hij me advies over de afronding van het onderzoek. Aan het einde van het gesprek vroeg ik hem dus of in de begeleiding en tips iets generatiefs in zat. Mijn vriend moest erkennen dat dit het geval was en dat het een soort van mentorrol was. Zijn eerste antwoord zette me aan het denken en ik vroeg me af of mensen zich wel bewust zijn van hun generatieve behoefte. Het bewustzijn van deze behoefte kan invloed hebben op de vervulling van de behoefte. Dit onderzoek gaat niet in op deze invloed.

4. Agency en communion zijn twee motivationele disposities die aanwezig zijn in elk mens en spelen samen een rol in het generativiteitsproces. Met betrekking tot het verband tussen zingeving en generativiteit zijn deze twee disposities niet uit elkaar gehaald. M.a.w. er is niet specifiek onderzocht, hoe generativiteit vanuit de agency dispositie, danwel de communion dispositie zingevend kan zijn.

5. In een empirisch onderzoek kunnen zelf populaties gekozen worden. In een literatuuronderzoek is men echter afhankelijk van keuzes die al gemaakt zijn. Niet alle empirische gegevens die in de literatuur beschikbaar bleken, betrof mannen van dezelfde leeftijdsgroep. In sommige onderzoeken over bijvoorbeeld homoseksuelen en generativiteit waren geen gegevens beschikbaar over de leeftijd. Er is besloten dit toch op te nemen in het onderzoek, en dat betekent dat de leeftijdsfactor geen sterk onderscheidend criterium is geweest.

6. De onderzoekspopulaties in de verschillende onderzoeken zijn niet alleen te onderscheiden naar leeftijd, maar ook naar hun aard: o.a. Milardo naar ooms en generativiteit;

Oswald en Masciadrelli homoseksuelen; Snarey: mannen in huwelijken waar vruchtbaarheidsproblemen speelden.

7. In de onderzoeken zijn steeds dezelfde alternatieve *manifestaties van generativiteit* aangetroffen. Deze onderzoeken zijn echter niet alle specifiek op kinderloze mannen gericht. Hieruit volgt dat de alternatieve manifestaties van generativiteit, zowel bij mannen met als bij mannen zonder kinderen voorkomen.

8. In verschillende onderzoeken is de mate van *generatieve interesse* bij mannen zonder kinderen wel specifiek onderzocht. Zowel Mc. Adams, st. de Aubin, (1992); Dykstra en Keizer(2009) ; Snarey et al. (1987) komen tot dezelfde conclusie dat mannen zonder kinderen in mindere mate generatief zijn. Hieruit zou kunnen volgen dat het vaderschap een positieve invloed heeft op de mate van generatieve interesse.

9. Rubinstein et al. (1991) wijzen op de invloed van de cultuur op de behoefte aan generativiteit. Dit houdt verband met verschillen tussen de culturen betreffende de gedachten over de dood. De onderzoeken die besproken zijn hebben alle betrekking op de westerse cultuur. Er zijn geen gegevens beschikbaar over subculturele variaties in de populaties.

10. De onderzoeksvraag betrof manifestaties van *generativiteit*. In de literatuur is dan ook specifiek op deze term gezocht. Er zijn echter begrippen die verwant zijn aan het begrip generativiteit, zoals erfenis, legacy en nalatenschap. Omdat deze begrippen een beperktere betekenis hebben dan het begrip generativiteit is er besloten het zoeken naar literatuur te beperken tot generativiteit. Hierdoor bestaat de mogelijkheid dat er relevante literatuur gemist is.

11. Een belangrijk debat rond generativiteit betreft het onderscheid tussen biologische en psychologische generativiteit. Kotre wijst op psychologische als instinctieve generativiteit, deze laatste noemt hij biologische generativiteit. Naar aanleiding hiervan wordt er in dit onderzoek kort ingegaan op Richard Dawkins. Dawkins is van mening dat de genen de natuurlijke neiging om zich voort te planten. Erikson stelt echter dat niet iedereen per definitie generatief is, ook al heeft hij of zij kinderen (blz.9). Het gaat hier dus om een complexe relatie, in verband met de

omvang van dit onderzoek en door het gebrek aan kennis over de verhouding tussen biologische en psychologische generativiteit is dit bewust buiten het onderzoek gehouden. Het is overigens de vraag of het betrekken van dit onderscheid tot andere conclusies zou hebben geleid.

12. In de natuur en in de maatschappij zijn er genoeg voorbeelden te vinden met betrekking tot zelfopoffering. Wanneer er een boot zinkt, is het motto ‘vrouwen en kinderen eerst’¹⁶³, in oorlogen vechten de mannen voor het voortbestaan van de soort, maar er zijn bijvoorbeeld ook genoeg ouders die zich een slag in de rondte werken, waar zij zelf aan onderdoor gaan, om hun kinderen net dat beetje beter leven te bieden dan dat zij hebben gehad. Voor dit punt haal ik wederom de definitie van Erikson aan: “*Generativiteit nu is de zorg voor het vormen en leiden van de volgende generatie*”¹⁶⁴. Dit is dus geheel iets anders dan het in stand houden van de soort.

13. Er wordt in dit onderzoek een aantal keer verwezen naar het verband tussen sterfelijkheid en generativiteit. Baumeister schrijft in ‘Meanings of life’ over een verband tussen sterfelijkheid en zingeving. Dit vertoont sterke overeenkomsten met het verschijnsel generativiteit: “*they see their efforts and sacrifices as helping their children have a better start in life, and behind these views may lurk some feeling that the advantages given to one's children will make their own memory live on. Efficacy is thus achieved, for one has made a difference, and the fact that the full benefits of this difference are not realized until future generations is an attractive assurance that one's legacy will live on.*”¹⁶⁵ De focus van dit onderzoek lag echter op het verband tussen generativiteit en zingeving. Hierdoor bestaat de mogelijkheid dat er relevante literatuur gemist is.

14. Baumeister verwijst naar de reikwijdte van datgene wat je doorgeeft. Behalve werk van beroemde oorlogshelden, kunstenaars en politici, wat honderden, zometertijd duizenden jaren herinnerd wordt, wordt het werk en de inspanningen van Jan Modaal maximaal 70 jaar herinnerd. Toch ziet ook Baumeister dat de wens van Jan Modaal om tijdelijk herinnerd te worden aanzienlijk is, waarna hij concludeert dat de mens er alles aan doet om het idee van dood

¹⁶³ In de praktijk, gebeurt dit niet altijd.

¹⁶⁴ Erikson, E. (1971) blz. 147

¹⁶⁵ Baumeister R. F. (1991) blz. 283

te vergeten. De reikwijdte van generativiteit wordt overigens ook door McAdams in ‘*the stories we live by*’ genoemd door naar Dawkins te verwijzen (de biologische reikwijdte van de genen behelst 3 a 4 generaties). De mogelijke invloed van de reikwijdte van generativiteit, is niet meegenomen in het onderzoek.

15. Smaling en Alma schrijven naast existentiële zingeving over alledaagse zingeving, die plaatsvindt in allerlei dagelijkse situaties: bij het lezen van een boek, bij deelname aan het verkeer, in de omgang met anderen.¹⁶⁶ Iets soortgelijks zien we bij Baumeister die spreekt over niveaus van zin. Volgens Baumeister is al van ‘meaning’ sprake op het niveau van eenvoudige associaties en onderscheidingen in, bijvoorbeeld, het proces van waarneming.¹⁶⁷ Zo is volgens Baumeister ook het krijgen van kinderen op zichzelf al zinvol: “*Life is a physical fact and a product of natural, biological processes. Life is made up of atoms and molecules, and it follows natural laws. In a few cases, meaning may precede life, such as when a couple makes a conscious decision to reproduce. But life is quite capable of occurring without any help from meaning. Meaning can be superimposed on life, but life can exist without meaning.*”¹⁶⁸. Het krijgen van kinderen is een manifestatie van generativiteit en kan op bovengenoemde manier dus een vorm van alledaagse zingeving zijn. In dit onderzoek wordt er echter een verbinding gelegd tussen generativiteit en existentiële zingeving.

16. In deze scriptie zijn een aantal oude literatuurbronnen gebruikt. Er is gekozen voor deze bronnen omdat er geen recentere literatuur over dit onderwerp beschikbaar was.

¹⁶⁶ Alma, H. & A. Smaling, (2010) blz. 19.

¹⁶⁷ Mooren, J.H. (1999). blz.26

¹⁶⁸ Baumeister R. F. (1991) Meanings of life. New York: The Guilford press blz. 14

Literatuur

Alexander, B.B. & R. Rubinstein & M. Goodman & M. Luborsky,(1991). Generativity in cultural context: The self, death and immortality as experienced by older American women *Ageing and Society*. 11 , 417-442.

Bakan, D.(1966). *The duality of human existence: Isolation and communion in Western man*. Boston: Beacon Press.

Baumeister R. F. (1991). *Meanings of life*. New York: The Guilford Press

Brouwer, I. (2007). Zelftranscendentie en het werken met beelden in existentieel biografisch onderzoek. In Brouwer, I.;Emmerink, I.; Alma, H.; Paassen, M.; Scholten, A. (Eds) *De stille kracht van transcendentie, Wijsheid in beelden, verhalen en symbolen* Amsterdam: SWP, Humanistics University Press.

Clarka M.& J. Arnoldb, (2008). *The nature, prevalence and correlates of generativity among men in middle career*. Bristol: The Business School, Loughborough University.

Cooney, T.M. & T. Rothrauff, (2008). The role of generativity in psychological well-being: does it differ for childless adults and parents, *Journal of adult development*, vol. 15.

Cornett, C.W. & R.A. Hudson, (1987). Middle adulthood and the theories of Erikson, Gould, and Vaillant: Where does Gay man fit? *Journal of gerontological Social Work*, Vol. 10(3/4).

Dawkins, R. (1976). *The selfish gen*. Great Brittain: Oxford University Press.

Derkx, P. (1993). Wat is humanisme? Hoofdlijnen in de Europese humanistische traditie en hun actuele betekenis. In P. Cliteur, D. van Houten (red.) *Humanisme, theorie en praktijk*. (pp 99-114) Utrecht: De tijdstroom.

- Derkx, P. (2010). *Humanisme, zinvol leven en nooit meer 'ouder worden'*. Brussel: Vubpress.
- Dohmen, J. (2008). *Het leven als kunstwerk*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Dykstra, P. & R. Keizer, (2009). The well-being of childless men and fathers in mid-life, *Ageing and society*, 29, 1227-1242. United Kingdom: Cambridge University Press
- Erikson, E. (1971). *Identiteit, jeugd en crisis*. Utrecht/Antwerpen: *Het Spectrum*.
- Erikson, E. (1964). *Het kind en de samenleving*. Utrecht/Antwerpen: Het spectrum.
- Frankl, V.E. (1973). The psychological foundations of logotherapy. In: V.E. Frankl (1973), *Psychotherapy an existentialism. Selected papers in logotherapy*. Harmondsworth, Middlesex, England: Penquin Books Ltd, p. 13-28.
- Fromm, E. (1949). *De zelfstandige mens*. Utrecht: Bijleveld.
- Fromm, E. (1964). *Het hart van de mens*. Utrecht: Bijleveld.
- Fromm, E. (2007) *Liefhebben, een kunst, een kunde*. Utrecht: Bijleveld.
- Hunter E.G.& G.D. Rowles, (2005). Leaving a legacy: Toward a typology. *Journal of aging studies*. Vol. 19 is. 3 pp 327-347.
- Jackson, D.N. (1971). The dynamics of structured personality tests. *Psychological Review*, Vol 78(3), 229-248.
- Kotre, J. (1984). *Outliving the self*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Lash, C. (1979). *The culture of narcissism, American life in an age of diminishing expectations* New York: Warner books Edition.

Lee, S.A. (1999). Generativity and the artist. *Medical problems of performing artists*. Vol. 14 Nr. 2 blz 55

Levinson, D. (1978). *Season's of a man's life*. New York: Alfred A. Knopf, inc.

Mc Adams, D (1993). *The stories we live by*. New York and London: The Guilford Press

Mc Adams, D & E. de st. Aubin, (1992). A theory of generativity and its assessment through self-report, behavioral acts and narrative themes in autobiography. *Journal of personality and social psychology*, 62 (6), 1003-1015

Milardo, R.M. (2005). Generative uncle and nephew relationships. *Journal of marriage and family*, vol 67 no 5, blz.1235

Mooren, J.H. (red.) (1999). *Bakens in de stroom, naar een methodiek van het humanistisch geestelijk werk*. Amsterdam: SWP

Mooren, JH. (2010). Zinvol leven en de praktijk van het humanistisch raadswerk. In H. Alma & A.Smaling (Eds.), *Waarvoor je leeft: Studies naar humanistische bronnen van zin*. (pp. 198-207). Amsterdam: SWP, Humanistics University Press

Mor-Barak, E. M. (1995). The meaning of work for older adults seeking employment, *International journal of aging and human development*, vol 41, afl. 4 (pp. 325-344)

O'Neil, R.M. & S.D. Black-beard. (2002) Gender Barriers to the Female Mentor – Male Protégé Relationship. *Journal of Business Ethics* 37 (pp. 51–63).

Oswald, R.F. & B.P. Masciadrelli, (2008). Generative ritual among nonmetropolitan lesbians and gay Men: Promoting social exclusion, *Journal of marriage and family* 70. November (pp. 1060-1073)

Rubinstein, R (1994). Generativity as pragmatic spirituality. In L. Eugene Thomas & S.A. Eisenhandler (Eds.), *Aging and the religious dimension* (pp. 169-181). Westport, Connecticut. London: Auburn House

Rubinstein, R. (1996). Many older people do not have children. How do they pass on their goods, values, and knowledge?, *Generations* vol. 20, Afl. 3, pag.58

Smaling, A. & H. Alma, (2010). Zingeving en levensbeschouwing: een conceptuele en thematisch verkenning. In H. Alma & A. Smaling (Eds.), *Waarvoor je leeft: Studies naar humanistische bronnen van zin* (pp. 17-39). Amsterdam: SWP, Humanistics University Press

Snarey J. & V. Kuehne & L. Son & S. Hauser & G. Vaillant, (1987). The role of parenting in Men's psychosocial development: A longitudinal study of early adulthood infirmity and mid-life generativity, *Developmental psychology*, vol 23, No 4

van Praag, J.P. (1978). *Grondslagen van humanisme. Inleiding tot een humanistisch leef- en denkwereld*. Meppel/Amsterdam: Boom

<http://eelcosmit.nl/wp-content/uploads/2008/07/mh02-waaromkinderen.pdf>

http://nl.wikipedia.org/wiki/Erik_Erikson

Illustratie voorblad:

CL a.k.a. Chaotic Lynk "Generativity" Japan: Goon Trax Records